

G.V.PLECHANOVAS

XIX AMŽIAUS

UTOPINIS SOCIALIZMAS

G. V. PLECHANOVAS

**XIX AMŽIAUS
UTOPINIS SOCIALIZMAS**

**VALSTYBINE
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
VILNIUS — 1962**

TURINYS

Pratarmė	3
XIX amžiaus utopinis socializmas	10
A. Anglų utopinis socializmas	11
I.	11
II.	16
III.	21
IV.	26
B. Prancūzų utopinis socializmas	30
I.	30
II.	33
III.	37
IV.	41
V.	43
VI.	45
C. Vokiečių utopinis socializmas	47
I.	47
II.	50
III.	53
Pastabos	59

Г. В. Плеханов

УТОПИЧЕСКИЙ СОЦИАЛИЗМ
XIX ВЕКА

На литовском языке

Перевод с русского издания 1958 г.

Госполитнаучиздат Лит. ССР, 1962 г.

*

Vertė *L. Kalvelis*

Vertimo redaktorius *M. Joffė*

Techn. redaktorė *O. Pakerytė*

Korektorės: *E. Liausėdienė* ir *V. Jūrelienė*

*

Leidiny Nr. 6490.

Tiražas 4000 egz.

Пасирашыта спausдinti 1962.I.13.

Pop. 84×108/32=1 pop. lapo—3,28 sp. lanko, 4,27 apsk. leid.
lanko. Kaina Rb. 0,10.

*

Spausdino Valst. „Pergalės“ spaust. Vilniuje, Latakų 6.
Užsak. Nr. 2097.

P R A T A R M Ė

G. V. Plechanovas priklauso prie įžymiųjų tarptautinio darbininkų judėjimo veikėjų plejados. Jis buvo stambus teoretikas, talentingas marksizmo propagandistas ir gynėjas.

Plechanovo filosofiniai veikalai yra didelis įnašas į visuomeninės minties vystymą Rusijoje. Įvertindamas Plechanovo, kaip marksizmo teoretiko, nuopelnus, Leninas vadino jo filosofinius veikalus geriausiaisiais tarptautinėje marksistinėje literatūroje.

Pagrindžiant dialektinį ir istorinį materializmą, mokslinį socializmą filosofijos istorijos, etikos bei estetikos, logikos bei psichologijos srityje, Plechanovo veikalai paliko neišdildomų pėdsakų. Jis yra iškėlęs eilę originalių idėjų, kūrybiškai pagrindžiančių ir vystančių kai kuriuos itin svarbius filosofinius marksizmo teiginius.

Plechanovas teisingai įvertino istorinę XIX amžiaus pabaigos Rusijos tikrovę. Jis teoriškai pagrindė būtinumą sukurti darbininkų partiją kaip lemiamą veiksnį, likviduojant šalies pergyvenamą krizę, kas turėjo didelę reikšmę Rusijos likimui.

G. V. Plechanovas gimė 1856 metais Tambovo gubernijos smulkaus dvarininko šeimoje.

XIX amžiaus aštuntajame dešimtmetyje Plechanovas, būdamas studentu, tampa revoliucionierium-narodniku. Slapstydamasis nuo caro policijos, jis revoliucinio centro nutarimu 1880 metais emigravo į Šveicariją ir gyveno ten daugelį metų, studijuodamas socialistinę literatūrą, Markso ir Engelso filosofinius bei ekonominius veikalus, tarptautinį darbininkų judėjimą.

1883 metais Plechanovas pirmąkart ėmėsi ginti ir pagrįsti Markso—Engelso teoriją. Jis sukūrė užsienyje pirmąją rusų marksistinę „Darbo išvadavimo“ grupę, suvaidinusią didelį vaidmenį, vystant revoliucinį Rusijos

darbininkų klasės priešakinių atstovų sąmoningumą jos vystymosi pradžioje.

Tais pat 1883 metais buvo išspausdintas ir išsiųstas į Rusiją pirmasis marksistinis Plechanovo veikalas „Socializmas ir politinė kova“. Šis veikalas turėjo itin svarbią visuomeninę reikšmę. Jame Plechanovas triuškinamai sukritikavo senąsias teorijas, kuriomis to meto Rusijos revoliucionieriai-narodnikai rėmė savo veiklą.

1884 metais Plechanovas parašė antrą veikalą „Mūsų nesutarimai“, kuriame, toliau kritikuodamas narodnikų pažiūras, betarpiškai iškėlė klausimą dėl būtinumo sukurti darbininkų partiją Rusijoje. „Kiek galima spartesnis darbininkų partijos įkūrimas,— rašė Plechanovas,— yra vienintelė priemonė visiems ekonominiams bei politiniams šiuolaikinės Rusijos prieštaravimams išspręsti. Šiame kelyje mūsų laukia sėkmė ir pergalė; o visi kiti veda vien tik į pralaimėjimą ir bejėgiškumą“*.

Be išvardytų veikalų: „Socializmas ir politinė kova“ (1883) ir „Mūsų nesutarimai“ (1884), Plechanovas yra parašęs daug kitų marksistinių veikalų. Negalima nepažymėti tokių jo kūrinių, kaip „Šešiasdešimtosios Hegelio mirties metinėms“ (1891), „Monistinės pažiūros į istoriją vystymosi klausimu“ (1895), „Ogiustenas Tieri ir materialistinis istorijos supratimas“ (1895), „Materializmo istorijos apybraižos“ (1896), „Apie materialistinį istorijos supratimą“ (1897), „Asmenybės vaidmens istorijoje klausimu“ (1898), straipsniai prieš E. Bernšteiną, K. Šmidtą, P. Struvę, A. Bogdanovą, G. Masariką ir daugelis kitų veikalų, kuriuose puikiai ginama, pagrindžiama, konkretizuojama ir vystoma marksistinė teorija.

Žymiausias Plechanovo filosofinis veikalas yra jo knyga „Monistinės pažiūros į istoriją vystymosi klausimu“ (1895). Išdėstytos joje dialektinio materializmo ir mokslinio socializmo idėjos buvo tas dinamitas, kuris susprogdino senąsias, paties gyvenimo sugriautas narodnikų teorijas. Jis įdiegė tikriesiems išsivaduojamojo judėjimo veikėjams įsitikinimą revoliucijos pergalę, padėjo auklėti tikruosius revoliucionierius.

Didžiausias dėmesys Plechanovo veikaluose skiriamas istorinio materializmo, mokslinio socializmo problemoms, filosofijos istorijai, buržuazinės sociologijos kritikai. Jis

* *Жг. Г. В. Плеханов. Соч., т. II, стр. 349.*

giliai moksliskai išanalizavo, kritiškai išnagrinėjo ikimarksistinės filosofijos sistemas, parodė stipriąsias ir silpnąsias jų puses, atskleidė ir išaiškino jų ribotumą ir nepagrįstumą, aiškinant visuomenės vystymosi dėsningumus.

Demaskuodamas mėginimus užtušuoti principinį skirtumą tarp marksizmo ir ikimarksistinių filosofinių mokymų, Plechanovas parodė ir įrodė, kad dialektinio bei istorinio materializmo ir mokslinio socializmo teorijos pagrindimas buvo revoliucija filosofinės ir visuomeninės minties srityje.

Veikalas „XIX amžiaus utopinis socializmas“, parašytas 1913 metais, kai Plechanovas, iš esmės likdamas dialektiniu materialistu, kai kuriais labai svarbiais marksistinės teorijos klausimais pasitraukė iš revoliucinio marksizmo pozicijų į oportunisto pozicijas.

Tačiau, išanalizavus šį veikalą, aiškėja, kad ir šiuo menševikiniu savo veiklos laikotarpiu Plechanovas savuose filosofijos istorijos tyrinėjimuose liko ištikimas istorinio materializmo principams. Gili mokslinė analizė yra būdinga šiam Plechanovo veikalui, skirtam anglų, prancūzų ir vokiečių utopiniams socialistams. Plechanovas pažymi negalįs ištirti tų visuomeninių judėjimų, kurie kūrė utopinių socialistų idėjas. Tačiau, dėstydamas jų pažiūras, Plechanovas, tartum prabėgomis, nurodo į kai kuriuos itin svarbius istorijos faktus, sąlygojusius tiek jų idėjų vystymosi pobūdį, tiek ir jo kryptį.

Betgi svarbiausias dalykas, kurį nuodugnai tyrinėja Plechanovas, yra tie teoriniai šaltiniai, kuriais rėmėsi utopiniai socialistai, ir tai, kuo jie papildydavo teorinio mąstymo lobyną ir kas vien tik jiems buvo būdinga.

Be to, „papildymas“ nagrinėjamas atskiriomis šalimis ir išvedamas, išanalizavus konkrečias istorines aplinkybes. Tačiau visų trijų mokyklų teorinis šaltinis pasirodo esanti prancūzų XVIII amžiaus šviečiamoji, materialistinė filosofija, kuri anuomet buvo teorinio filosofinio mąstymo viršūnė.

Plechanovas labai nuosekliai dėsto tą mintį, kad Holbachas, Helvecijus, Didro ir jų šalininkai buvo karingieji materialistai, prancūzų buržuazijos ideologai to revoliucinio jos istorijos laikotarpio, kai ji drąsiai ir griežtai kovojo prieš feodalizmą, prieš visas viduramžio pažiūras ir institucijas. Analizuodamas materializmą, ateizmą, pažinimo teoriją, etines bei istorines prancūzų materialistų pažiūras, jų

kritiką feodalizmo atžvilgiu, Plechanovas parodo tiek silpnasias, tiek ir stipriasias jų puses.

Bet, nepaisant trūkumų, prancūzų materializmas, kaip teisingai sakė Plechanovas, yra itin svarbi žmonijos teorinio mąstymo vystymosi pakopa. Teorijos ryšys su laiko poreikiais, naikinamoji feodalizmo kritika, kovingas nuoseklus ateizmas — sąlygoja nykstantą XVIII amžiaus prancūzų literatūros vertę.

Visi XIX amžiaus utopiniai socialistai savo teorijų išėties tašku ima XVIII amžiaus materialistų teiginį, kad žmogaus dorybes ir ydas nulėmia aplinkybės, kad žmogaus būdas nėra kažkas dievo duota, o yra žmogų apsupančios aplinkos poveikio rezultatas.

Plechanovas skiria itin didelį dėmesį anglų socialistų-utopistų Carlzo Holio, Roberto Oveno ir Viljamo Tompsono pažiūroms. Plechanovo nuomone, svarbiausias jų nuopelnas yra tas, kad jie negailestingai kritikavo kapitalistinę santvarką. Dar Holis savo pagrindiniame veikle „Apie civilizacijos poveikį liaudies masėms Europos šalyse“ įrodinėjo, kad, didėjant turtui kapitalistų rankose, liaudies masės nuskursta. „Vienų turtingumo ir galios augimas, — rašė jis, — sukelia kitų neturtingumo ir pajungtumo didėjimą“*.

Iš to, sakė Holis, vystosi klasiniai prieštaravimai, klasių kova. Tačiau ši kova yra nelygi. Dalykas tas, kad darbininkas visada būna priverstas pasiduoti, nes neturi priemonių tokiai kovai vesti. Didi turto nelygybė yra būdingiausias šiuolaikinės buržuazinės civilizacijos bruožas.

Tas pačias idėjas — neturtingumas dėl nelygybės — po Holio vysto Ovenas ir kiti socialistai-utopistai.

„Pasaulis dabar yra pertekęs turto, — sako Ovenas, — jis turi neišsemiamų priemonių jam nuolat didinti — ir vis dėlto jame gausu skurdo! Tokia yra dabartinė žmonių visuomenės padėtis“**.

Nelygybės augimas, progresuojantis dirbančiųjų klasių skurdas ir kapitalistų turto didėjimas kėlė visų šalių socialistams-utopistams kuo didžiausią nerimą. Jie galvojo, kaip pašalinti šią aiškią XIX amžiaus visuomenės vystymosi tendenciją.

Be to, juos domino problema: kaip sustabdyti šį neišaiškinamą reiškinį, kaip galima sukurti visuomeninius santykius, kad darbininkas gautų tą turto dalį, kurią jis pats su-

* Zr. šio leidinio p. 13.

** Zr. šio leidinio p. 17.

kuria, ir jeigu darbininkas negali gauti savo darbo viso produkto, tai reikia padaryti taip, kad darbuotojo gaunama produkto dalis nebūtų tokia nepaprastai menka.

Socialistai-utopistai kritikavo buržuazinius visuomeninius santykius ir aiškiai pabrėždavo, kad pagrindinė liaudies masių negandų priežastis kapitalizmo sąlygomis kyla iš privatinės gamybos priemonių nuosavybės.

Prancūzų socialistai-utopistai Luji Blanas, Žanas Reino, Pieras Leru daugiau ar mažiau aiškiai vaizdavosi pagrindinį savo meto visuomenės prieštaravimą kaip buržuazijos priešingumą liaudžiai (Luji Blanas) arba netgi kaip dviejų klasių, sudarančių tautą, klasių, skirtingų savo interesais, — proletariato ir buržuazijos priešingumą (Pieras Leru).

Visi socialistai-utopistai buvo vieningos nuomonės, kad auklėjimas vaidina didelį vaidmenį, formuojantis žmogaus būdai, kad žmogų daro aplinka, iš to kilo reikalavimas: visų visuomeninių įstaigų tikslas turi būti gausingiausios ir neturtingiausios klasės moralinis, protinis ir fizinis gerinimas (Sen-Simonas).

Bendras socialistų-utopistų pasaulėžiūros bruožas yra taip pat tvirtas jų tikėjimas pažangiu žmonijos vystymusi. Be to, kaip teisingai teigia Plechanovas, „socializmo skiriamasis bruožas yra, tiesą sakant, ne tikėjimas pažanga, o įsitikinimas, kad pažanga veda į „žmogaus išnaudojimo kito žmogaus“ likvidavimą. Jis yra atkakliai kartojamas sensimonistų kalbose ir veikaluose“ *

Vokiečių socialistams-utopistams (Veitlingas) buvo artimas supratimas, kad būsimos visuomenės būdą nulemia objektyvi eiga visuomenės vystymosi, pasireiškiančio klasių kova.

„Jis (t. y. Veitlingas.— M. S.) sakė,— rašė Plechanovas,— kad kiekvienas senybės pakeitimas naujybe yra revoliucija. Todėl komunistai negali nebūti revoliucionieriais. Tačiau revoliucijos nevisuomet bus kruvinos. Taikus perversmas komunistams labiau pageidautinas, negu kruvinas. Bet pertvarkymų eiga priklauso ne nuo jų, o nuo aukštesniųjų klasių ir vyriausybių elgesio“ **.

Taip priveda Plechanovas skaitytoją prie tos minties, kad socialistų-utopistų idėjos buvo vienas iš teorinių marksizmo šaltinių. Socialistai-utopistai, išreikšdami kapitalo

* Zr. šio leidinio p. 41—42.

** Zr. šio leidinio p. 52.

engiamų liaudies masių interesus, mėgino teoriškai pagrįsti socialistinių pertvarkymų būtinumą ir pareiškė eilę genialių nuspėjimų dėl komunistinės visuomenės.

Bet kai tik iškyla visuomenės pertvarkymų kelių ir metodų klausimas, tuoj pat pasireiškia ikimarksistinio laikotarpio socialistų silpnumas, jų utopizmas ir daugiausia tai, kad jie nesuprato kapitalizmo vystymosi dėsningumą. Jie labai norėjo sukurti tokią visuomeninę santvarką, kurioje nebūsią nei neturtingųjų, nei turtingųjų, nei vergų, nei savininkų. „Tačiau utopinis socializmas,— sako Plechanovas,— mažai tepaisė istorinio vystymosi eigos. Ovenas mielai teigdavo, kad nauja visuomeninė santvarka galinti ateiti staiga, „kaip vagis naktį“ *. Utopiniai socialistai netikėjo savaveiksmiškumu tų pačių darbo žmonių, apie kurių išsivadavimą jie taip daug galvojo ir dėl kurių interesų jie nieko negailėjo. Dauguma jų buvo klasių taikos šalininkai ir ketino įvykdyti visuomeninį perversmą be jokios kovos, įtikinant valdančiuosius.

Sen-Simonas, Furjė ir kiti utopistai smerkė Prancūzijos 1789 m. revoliuciją ir vadino ją „siaubingu sprogimu“. Socialistai-utopistai nesuprato, kad tik klasių kova, tik revoliucinis visuomenės pertvarkymas gali atvesti į tai, jog vakarykštis vergas taps laisvu piliečiu, nepriklausomu nei ekonominiu, nei dvasiniu atžvilgiu nuo savo vakarykščio pono kapitalisto, ir kad nėra kitos priemonės visuomenei pakeisti, kaip tik darbininkų, darbo žmonių dalyvavimas revoliucinėje kovoje.

Svarbiausias utopinio socializmo trūkumas yra kaip tik tas, kad jis nematė jėgos, sugebančios iš pagrindų pertvarkyti tuolaikinę kapitalistinę visuomenę. Socialistai-utopistai reikalavo, Plechanovo žodžiais tariant, „kad turtingą nelygybę pašalintų tie, kuriems atitenka visa iš jos kylanti nauda“ **. Marksizmas pašalino šį senojo, utopinio socializmo trūkumą, nurodęs į tai, kad darbininkų išsivadavimas yra pačių darbininkų reikalas. O kad išsivadavimo uždavinys būtų išspręstas sėkmingai, darbininkai turi sukurti savą darbininkų partiją, kovingą, griežtai drausmingą, įsisavinusią priešakinę revoliucinę teoriją.

„... Be revoliucinės teorijos,— rašė Plechanovas,— nėra revoliucinio judėjimo, tikrąja šio žodžio prasme. Kiekviena klasė, siekianti savo išsivadavimo, kiekviena politinė

* Žr. šio leidinio p. 20.

** Žr. šio leidinio p. 15—16.

partija, siekianti viešpatavimo,— yra revoliucinės vien tik tiek, kiek jos yra pažangiausios visuomeninės srovės, ir, vadinasi, yra pažangiausių savo meto idėjų nešėjos. Revoliucinė savo vidiniu turiniu idėja yra savotiškas dinamitas, kurio nepakeis jokios sprogstamosios medžiagos pasaulyje“*.

Kaip tik tokia revoliucine teorija, išaiškinančia tikruosius darbininkų klasės uždavinius, Plechanovas laikė marksizmą. Tik marksizmas yra tas darbininkų klasės pergalingas ginklas, su kurio pagalba įgyvendinamas revoliucinis buržuazinės visuomenės pertvarkymas į socialistinę visuomenę.

Vadinasi, kritiškai nagrinėdamas pažiūras socialistų-utopistų, nesugebėjusių atskleisti ir moksliskai pagrįsti istorinio vystymosi dėsningumą, Plechanovas parodė didžią Markso ir Engelso sukurtos mokslinio socializmo teorijos reikšmę. Mokslinio socializmo atsiradimą Plechanovas laikė reikšmingu reiškiniu ir nepaprastai svarbiu posūkiu žmogaus mąstymo istorijoje.

G. V. Plechanovo veikale „XIX amžiaus utopinis socializmas“ yra duota mokslinė XIX šimtmečio socialistinių ikimarksistinių idėjų analizė. Jame įtikinamai ir ryškiai parodytas utopinių socialistų kaip mokslinio socializmo pirmtakų vaidmuo ir reikšmė.

M. Sidorovas

* *Žг. Г. В. Плеханов. Соч., т. II, стр. 71.*

XIX AMŽIAUS UTOPINIS SOCIALIZMAS¹

Pirmosios XIX amžiaus pusės Vakarų Europos grožinė literatūra buvo — kaip ji būna visada ir visur — visuomenės gyvenimo išraiška. Kadangi to meto visuomeniniame gyvenime ėmė vaidinti žymų vaidmenį reiškiniai, kurių visuma sukėlė visuomeninėje teorijoje vadinamąjį socialinį klausimą, tai, prieš apžvelgiant nurodytą literatūrą, de- ra trumpai apibūdinti socialistų-utopistų mokymus. Išėidamas už literatūros istorijos ribų, siaurąja šio žodžio prasme, toks apibūdinimas padės suprasti pačias literatūrinės kryptis. Tačiau dėl vietos stokos esu priverstas apsiriboti, nuroydamas svarbiausius XIX šimtmečio utopinio socializmo atspalvius ir išaiškindamas svarbiausias įtakas, kurios nulėmė jų vystymąsi.

Kaip tatau buvo pažymėjęs dar Engelsas savo polemikoje su Diuringu², XIX amžiaus socializmas iš pirmo žvilgsnio atrodo esąs vien tik tolesnis vystymas tų išvadų, kurias buvo priėjusi XVIII amžiaus šviečiamoji filosofija. Kaip pavyzdį nurodysiu, kad nagrinėjamąsios epochos socialistiniai teoretikai labai noriai apeliuoja į *prigimtine teisę*³ vaidinusią tokį svarbų vaidmenį prancūzų švietėjų samprotavimuose. Be to, nėra jokios abejonės, kad socialistai yra visiškai įsisavinę mokymą apie žmogų, kurio laikėsi šie švietėjai aplamai, o materialistai — Lametri, Holbachas, Didro ir Helvecijus Prancūzijoje, Hartlis ir Pristlis Anglijoje — ypatingai. Antai, dar Viljamas Godvinas (1756—1836) vadovavosi materialistų sukurtu teiginiu, kad kiekvieno žmogaus dorybes ir nedorybes lemia aplinky-

bės, savo visuma sudarančios jo gyvenimo istoriją*. Iš to Godvinas priėjo išvadą, kad jeigu šiai aplinkybių visumai būtų suteiktas reikiamas pobūdis, tai nedorybė būtų visiškai išguita iš pasaulio. Po to jami buvo likę tik išspręsti, kokios gi būtent priemonės galinčios suteikti norimą pobūdį nurodytai aplinkybių visumai. Jis ir nagrinėja šį klausimą savo pagrindiniame veikale: „Inquiry concerning Political Justice and its Influence on General Virtue and Happiness“ („Tyrinėjimas apie politinį teisingumą ir apie jo įtaką visuomenės dorybei ir laimei“), išėjusiame 1793 metais. Godvino padarytos išvados yra labai artimos tam, kas dabar vadinama anarchiniu komunizmu. Šiuo atžvilgiu nuo jo žymiai skiriasi daugelis XIX amžiaus socialistų. Bet visi jie, lygiai kaip ir jis, išeities tašku ima jo įsisavintą materialistų mokymą apie žmogaus būdo formavimąsi.

Tokia buvo pati svarbiausia iš tų teorinių įtakų, kurių poveikyje formavosi XIX amžiaus socialistinis mokymas. *Praktinių* įtakų tarpe pati stipriausia buvo įtaka tos pramoninės revoliucijos, kuri įvyko Anglijoje XVIII šimtmečio pabaigoje, ir to politinio perversmo, kuris vadinamas Didžiąja prancūzų revoliucija,— ypač *teroristinės* šio perversmo epochos įtaka. Kaip tai visai suprantama, pramoninio perversmo įtaka stipriausiai pasireiškė Anglijoje, o Didžiosios revoliucijos įtaka — Prancūzijoje.

A. ANGLŲ UTOPINIS SOCIALIZMAS

I

Aš skiriu pirmąją vietą Anglijai kaip tik todėl, kad joje anksčiau už visas kitas šalis įvyko pramoninis perversmas, ilgam laikui nulėmęs vėlesnę civilizuotųjų visuomenių vidaus istoriją. Šiam perversmui yra būdingas spartus mašinų gamybos vystymasis, pakeitęs gamybinius santykius ta prasme, kad nepriklausomieji gamintojai užleido vietą samdiniams, dirbantiems daugiau ar mažiau stambiose

* Leslis Stifenas mano, kad savo protiniu temperamentu Godvinas labiau, negu bet kuris kitas anglų mąstytojas, yra panašus į ikirevoliucinės epochos prancūzų teoretikus („History of English Thought in the eighteenth Century by Leslie Stephen. Second edition“. London 1881, vol. II, p. 264 [„Leslis Stifenas. Anglų minties vystymosi istorija aštuonioliktajame amžiuje. Antrasis leidimas“. Londonas, t. II, p. 264]). Leiskime, kad yra taip. Tačiau Godvino teorinis išelties taškas yra visiškai tas pats, kaip, pavyzdžiui, R. Oveno, Furdžės ir kt. įžymiųjų Europos žemyno socialistų.

įmonėse kapitalistų įsakomi ir jų naudai. Toks gamybinių santykių pakitimas sukėlė Anglijos dirbantiesiems gyventojams labai daug sunkių ir ilgų kančių. Jiems žalingus šio pakitimo padarinius papildė vadinamasis *laukų aptvėrimas*, kurį lydėjo smulkiųjų fermų pakeitimas stambiosiomis. Skaitytomas supranta, kad „laukų aptvėrimas“ — tai, kad stambieji savininkai užgrobė tas žemes, kurios pirmiau priklausė kaimo bendruomenėms, ir smulkiųjų fermų „konsolidavimas“ į stambiausias buvo priežastis to, kad žymi dalis kaimo gyventojų išsikėlė į pramonės centrus. Lengva suprasti ir tai, kad išguiti iš savo senųjų lizdų kaimo gyventojai didino „rankų“ pasiūlą darbo rinkoje ir tuo mažino darbo užmokestį. Niekomet dar pauperizmas nebuvo įgavęs Anglijoje tokį grėsmingą mastą, kokį jis įgavo tuo laikotarpiu, kuris betarpiškai vyko po „pramoninės revoliucijos“. 1784 metais mokestis neturtingųjų naudai padidėjo iki 5 šilingų kiekvienam gyventojui; 1818 metais jis pakilo iki 13 šil. 3 pensų. Skurdo iškankinti, Anglijos dirbantieji gyventojai buvo nuolat susierzinę: žemės ūkio darbininkai padeginėjo fermas; pramonės darbininkai — daužė mašinas. Tai buvo pirmieji, dar nesąmoningi engiamųjų protesto žingsniai prieš engėjus. Tik labai nežymus darbininkų klasės sluoksnis buvo pasiekęs šio laikotarpio pradžioje tą protinio išsilavinimo laipsnį, kuris įgalindavo jį sąmoningai kovoti už geresnę ateitį. Šis sluoksnis žavėjosi radikaliomis politinėmis teorijomis ir reiškė pritarimą prancūzų revoliucionieriams. Jau 1792 metais susikūrė „London Corresponding Society“ *, kurioje buvo nemažai darbininkų, amatininkų ir smulkiųjų pirklių. Šios draugijos nariai vadino vienas kitą — sekdami prancūzų revoliuciniu papročiu — *pi-liečiais* ir buvo labai revoliucingai nusiteikę, ypač įvykdžius mirties bausmę Liudvikui XVI. Kad ir koks nežymus buvo demokratinis sluoksnis, sugebantis žavėtis priešakinėmis ano meto idėjomis, jo grėsminga nuotaika sukėlė didelį nerimą valdančiosiose sferose, baimingai sekusiose, kas vyko tuomet Prancūzijoje. Anglijos vyriausybė prieš savo naminus „jakobinus“ ėmėsi eilės represyvinių priemonių žodžio, sąjungų ir susirinkimų laisvei apriboti ⁵. Tuo pat metu aukštųjų klasių ideologai laikė savo pareiga pastiprinti apsaugomąsias policijos pastangas ir nukreipti prieš revoliucionierius „*dvasinį ginklą*“. Vienas iš literatūrinių šios protinės reakcijos paminklų buvo tiek daug triukšmo sukėlęs Mal-

* [„Londono korespondentų draugija“] ⁴.

taus tyrinėjimas apie gyventojų skaičiaus augimo dėsnį⁶: jis atsirado aukščiau paminėto Godvino veikalas apie „politinį teisingumą“ įtakoje. Godvinas visų žmonių negandų priešastimi laikė vyriausybės ir visuomenines įstaigas, o Maltus stengėsi parodyti, kad jas sukelia ne įstaigos ir ne vyriausybės, o nenumaldomas gamtos dėsnis, dėl kurio gyventojų skaičius visada auga greičiau, negu pragyvenimo reikmenys.

Anglijoje įvykusi pramoninė revoliucija, taip sunkiai atsiliepusi darbininkų klasės padėčiai, kartu reiškė didžiulį šalies gamybinių jėgų augimą. Jis krito į akis visiems tyrinėtojams. Daugeliui jų jis davė pagrindą teigti, kad darbininkų klasės kančios yra tik laikino pobūdžio, o aplamai viskas eina kuo puikliausiai. Tačiau ne visi pritarė šiai optimistinei pažiūrai. Atsirado žmonių, nepratusių žiūrėti su tokiu olimpišku ramumu į kitų kančias. Drąsiausieji ir rimčiausieji iš šitų žmonių ir sukūrė pirmosios praeito amžiaus pusės anglų socialistinę literatūrą*.

1805 metais daktaras Čarlzas Holis (1745—1825) paskelbė savo tyrinėjimą⁷ apie įtaką, kurią darbo žmonių masės padėčiai daro „civilizacija“—jis, tikrai sakant, turėjo galvoje gamybinių jėgų augimą civilizuotose šalyse. Holis jame įrodinėjo, kad masė nuskursta dėl „civilizacijos“: „vienų turtingumo ir galios augimas,—rašė jis,—sukelia kitų neturtingumo ir pajungtumo didėjimą“**.

Teorijos istorijai šis teiginys yra labai svarbus tuo, kad jis rodo, kaip aiškiai anglų socializmas jau Čarlzo Holio asmenyje buvo supratęs „turtingosios“ ir „neturtingosios“

* „Laukų aptvėrimas“ sukėlė ištisą literatūrą, skirtą agrarinei reformai. Ši literatūra,—pavyzdžiui, T. Spenso, Viljamo Odžilvio ir T. Pėno veikalai,—tam tikru atžvilgiu yra puiki ir gana žymiai padėjo vystyti socialistinei teorijai Anglijoje. Bet aš negaliu jos čia nagrinėti jau vien dėl to, kad, būdama susijusi su XVIII amžiumi, ji netgi chronologiškai išeina už mano temos ribų.

** Pirmosios XIX amžiaus pusės anglų socialistiniai veikalai dabar yra be galo reti. Todėl, kalbėdamas apie kai kuriuos iš jų, aš būsiu priverstas remtis jų neseniai pasirodžiusiais vokiškais vertimais. B. Oldenbergo atliktas vokiškasis Holio knygos („Die Wirkungen der Zivilisation auf die Massen“) [„Civilizacijos poveikis liaudies masėms“] vertimas sudaro ketvirtąjį leidimą (Leipcigas, 1905 m.) vėlio profesoriaus G. Adlerio leistos veikalų serijos, kurios bendras pavadinimas yra: „Hauptwerke des Sozialismus und der Sozialpolitik“. [„Pagrindiniai veikalai socializmo ir socialinės politikos klausimais.“] Ką tik mano cituotas Holio teiginys yra nurodytojo leidinio 29 puslapyje.

klasių interesų priešingumą. Ir įsidėmėkite, kad „neturtinųjų“ klase Holis laikė klasę žmonių, gyvenančių iš savo „darbo“ pardavimo, t. y. *proletarus*, o „turtinɡaisiais“ vadino kapitalistus ir žemvaldžius, kurių gerovė remiasi ekonominiu „neturtinųjų“ išnaudojimu.

Kadangi „turtinɡieji“ gyvena iš ekonominio „neturtinųjų“ išnaudojimo, tai šių dviejų klasių interesai yra tiesiogiai priešingi. Holio knygoje yra skyrius (IV), kuris taip ir pavadintas: „Apie turtinɡųjų ir neturtinɡųjų interesų skirtingumą“. Mūsų autoriaus argumentavimo esmė yra ten štai kokia.

Į kiekvieną turtinɡąjį reikia žiūrėti kaip į darbo *pirkėją*, o į kiekvieną beturtį — kaip į jo *pardavėją*. Turtinɡasis siekia gauti kiek galima daugiau naudos iš jo perkamo darbo, mokėdamas už jį kiek galima mažiau. Kitaip sakant, jis nori gauti kiek galima didesnę dalį produkto, kurį sukuria darbininko darbas; darbininkas, atvirkščiai, stengiasi gauti kiek galima didesnę šio produkto dalį. Iš to kyla jų tarpusavio kova. Bet tai nelygi kova. Neturėdami pragyvenimo reikmenų, darbininkai paprastai būna priversti pasiduoti, kaip pasiduoda priešininkui įgula pilies, nepakankamai ap rūpintos maisto produktais. Be to, darbininkų streikai dažnai malšinami karine jėga, tuo tarpu kai tik nedaugelyje valstybių įstatymas draudžia darbdaviams jungtis tarpusavyje, siekiant sumažinti darbo užmokestį.

Holis sulygina žemės ūkio darbininko padėtį su darbinio gyvulio padėtimi. Jei čia ir yra koks nors skirtumas, tai ne darbininko naudai, nes jaučio arba arklio mirtis padaro savininkui nuostolių, o mirus darbininkui, jis nieko nenustoja*. Savininkai labai tvirtai gina savo ekonominius interesus kovoje su darbininkais. Atvirkščiai, darbininkai nerodo didelio ryžtingumo kovoje su savininkais: skurdas atima jiems ekonominę ir moralinę pasipriešinimo jėgą**. Be to, savininkų pusėje yra įstatymas, kuriuo yra smarkiai baudžiamas Let kuris nuosavybės teisių pažeidimas***. Dėl to kyla klausimas: kokia gi didelė yra toji kasmetinių nacijos pajamų dalis, kuri tenka darbininkų klasei, ištaisai paėmus? Holio apskaičiavimu išeina, kad ši klasė

* *Голль*. Воздействие цивилизации на народные массы, стр. 38.

** Ten pat, p. 38, 39.

*** Ten pat, p. 47. Reikia pažymėti, kad anuomet Anglijos įstatymu darbininkų streikai būdavo baudžiami kaip kriminalinis nusikaltimas.

gauna tik aštuntąją dalį tos vertės, kurią ji sukuria savo darbu, o likusieji septyni aštuntadaliai šios vertės atitenka „šeimininkams“*.

Šią išvadą, žinoma, negalima laikyti esant teisingą: Holis sumažino darbininkui tenkančią nacionalinių pajamų dalį. Tačiau skaitytojas supranta, kad dabar nėra jokio reikalo kelti aikštėn mūsų autoriaus klaidą. Ir atvirksčiai, reikėjo pažymėti, kad, nepaisant šios kiekybinės klaidos, jis gerai suprato ekonominę kapitalo vykdomo samdomojo darbo išnaudojimo prigimtį.

Skurdas sukelia nusikaltimą. Pasak Holio, „visa arba beveik visa tai, kas vadinama paveldimąja nuodėme arba palinkimu į blogį, reikia laikyti civilizacijos, o ypač svarbiausiojo jos bruožo — didžiosios turtų nelygybės — išdava“**. Civilizacija demoralizuoja beturčius materialiniais nepritekliais, o jų „šeimininkams“ sukelia ydas, savybingas turtingiesiems žmonėms, ir visų pirma — blogiausią iš visų ydų: palinkimą engti savo artimuosius. Štai kodėl visuomeninė dorovė būtų labai daug laimėjusi, pašalinus turtinę nelygybę. Tačiau ar galima ją pašalinti? Holio manymu, galima. Jis nurodo į tris istorinius turtų lygybės įvedimo pavyzdžius: pirma, žydų tarpe; antra, spartiečių tarpe; trečia, Paragvajuje, viešpataujant ten jėzuitams. „Kiek mums yra žinoma, visais šiais atvejais tai baigėsi labai sėkmingai“***.

Liesdamas klausimą, kokiomis priemonėmis galima būtų pašalinti turtinę nelygybę, Holis primygtinai pataria būti itin atsargiems. Ir ne tik tai atsargiems. Reformą turi vykdyti asmeniškai ja nesuinteresuoti ir aistrų nepagauti žmonės. Tokių žmonių negalima rasti engiamųjų tarpe: engiamieji pernelyg sparčiai imtų žengti į priekį. Verčiau kreiptis į engėjus: ten, kur reikalas lies ne mus pačius, o pašalinius mums asmenis, mes neimsime pernelyg skubėti, įgyvendindami teisingumo reikalavimus, kad ir kaip aukštai būtume juos vertinę. „Todėl būtų buvę geriau, jeigu pagalba beturčiams būtų kilusi iš turtingųjų“****. Kitaip tariant, visuomeninės ramybės interesai reikalauja, kad turtinę nelygybę pašalintų tie, kuriems atitenka visa iš jos kylanti nau-

* Голь. Воздействие цивилизации на народные массы, стр. 40.

** Ten pat, p. 76.

*** Ten pat, p. 82.

**** Ten pat, p. 49.

da. Tai labai būdinga ne vien tik Holiui: tikrai sakant, di
džiulė dauguma mano nagrinėjamos epochos socialistų —
ne tik Anglijoje, bet ir Europos žemyne — šiuo klausimu
laikėsi jo požiūrio. Šiuo atžvilgiu jam buvo artimas įžy
miausias anglų socialistų-utopistų Robertas Ovenas*.

II

Jau nuo pat 1800 metų pradžios Ovenas stovėjo prieš
akyje stambios medvilnės verpyklos Niu-Lenarke, Škotijoje
Dirbantieji šioje verpykloje „neturtingieji“, daug dirbdam
ir mažai teuzdirbdami, girtavo, neretai apsigodavo ir apla
mai stovėjo ant labai žemos protinio bei moralinio išsivys
tymo pakopos. Tapęs Niu-Lenarko medvilnės verpyklos val
dytoju, Ovenas tuoj pat sudarė darbininkams geresnes ma
terialines sąlygas. Pavyzdžiui, jis sutrumpino darbo dien:
iki 10½ val., o kai verpykla sustojo keliems mėnesiam:
dėl žaliavų trūkumo, jis neišmetė savo „neturtingųjų“ į gat
vę, kaip tatai paprastai būdavo ir yra daroma, kilus „sutri
kimams“ bei krizėms, o ir toliau mokėjo jiems visą užmo
kestį. Kartu jis daug rūpinosi vaikų auklėjimu ir mokymu
Jo pirmąkart Anglijoje buvo įsteigti vaikų darželiai. Visi
šių pastangų išdavos buvo puikios visais atžvilgiais. Mo
ralinis darbininkų lygis žymiai pakilo; juose pabudo žmo
giškos savigarbos supratimas. O kartu žymiai padidėjo
įmonės pelningumas. Dėl viso to, kartu paėmus, Niu-Lenar
kas tapo nepaprastai patrauklus visiems tiems, kurie dė
jiems savybingo geraširdiškumo mielai buvo linkę pasi
gailėti avių, tačiau taip, kad ir vilkai nebadautų. Ove
n: plačiai pagarsėjo kaip filantropas. Netgi labai aukšti pa
reigūnai mielai lankydavosi Niu-Lenarke ir graudinosi, ma
tydami tenykščių „neturtingųjų“ gerovę. Tačiau pats Ove
nas visai nebuvo patenkintas tuo, ką jam pavyko įgyven
dinti Niu-Lenarke. Jis teisingai sakydavo, kad nors jo dar
bininkas ir turėjo palyginti geras gyvenimo sąlygas
tačiau vis dėlto jie tebebuvo jo vergai. Ir štai filantropas
savo palankiu nusistatymu darbininkų atžvilgiu graudinę
netgi užkietėjusius reakcionierius, pamažu pavirto visuo
menės reformatorium, įbauginusiu savo „kraštutinišiais“
visus „garbinguosius“ Jungtinės Karalystės žmones.

* Gimė 1771 m. kovo 14 d. Niutoune, šiaurės Velse; mirė
1858 m. lapkričio 17 d.

Kaip ir Holis, Ovenas stebėjosi tuo paradoksaliu reiškiniu, kad Anglijos gamybinių jėgų augimas nuskurdino jos pačius žmones, kurie jas naudojo. Jis sakė: „Pasaulis abar yra pertekęs turto (saturated with wealth); jis turi eišsemiamų priemonių jam nuolat didinti — ir vis dėlto jame gausu skurdo! Tokia yra dabartinė žmonių visuomenės adėtis“. Ji gali būti turtinga, apsišvietusi ir laiminga, o tuo arpu ji tūno tamsybėje, ir didesnė dalis jos narių gyvena vaisiame skurde, neturėdama netgi pakankamai maisto. Ji neturi likti tokioje būklėje. Būtinai yra pakitimas į gerąją pusę. Ir tas pakitimas galės įvykti nepaprastai lengvai (the change will be most easy). „Pasaulis žino ir jaučia esantį blogį; susipažinęs su jam siūloma nauja tvarka, jis pritaris jai, panorės pakitimo, ir reikalas bus atliktas“ (and it is done)*.

Tačiau tam, kad pasaulis pritartų siūlomai reformai, pirma reikia jam išaiškinti, kas savo prigimtimi yra žmogus; kuo padarė jį aplinkinės sąlygos ir kuo jis gali tapti naujomis sąlygomis, atitinkančiomis proto reikalavimus. Kaip pastebi Ovenas, žmogaus mintis turi iš naujo gimti tam, kad jis pasiektų laimę ir išmintį**. Ir norėdamas pakeiči žmogaus minties atgimimui, Ovenas parašė savo garšius „Tyrinėjimus“ apie žmogaus būdo formavimąsi***.

Kaip ir Godvinas, Ovenas yra tvirtai įsitikinęs, kad žmogaus būdą nulemia jį supančios visuomeninės aplinkos savybės, nepriklausančios nuo jo valios. Iš tos aplinkos žmogus gauna savo pažiūras ir savo įpročius, skatinančius jį vieniems arba kitiems poelgiams. Todėl bet kurios šalies ir netgi viso žemės rutulio gyventojams galima suteikti, imantis tinkamų priemonių, bet kurį būdą, nuo blogiausio iki geriausio. Tam reikalingos priemonės yra vyriausybės rankose. Vyriausybė gali padaryti taip, kad žmonės gyventų,

* Žr. jo laišką⁸, išspausdintą Londono laikraščiuose 1817 m. rugpiučio 9 d. ir perspausdintą tome, kuris yra jo autobiografijos papildymas, „The Life of Robert Owen Written by Himself“, London 1857. [„Roberto Oveno gyvenimas, jo paties aprašytas“, Londonas, 1857.] Nurodytas tomas pažymimas romėniška skaitlinę I ir didžiąja raide A (IA). Žemiau aš dažnai juo remsiuos.

** Žr. „The Life“, I A, p. 84, 86.

*** Pilna šio veikalio antraštė tokia: A New View of Society; or essays on the principle of the formation of the human character, and application of the principle to the practice“. („Nauja pažiūra į visuomenę, arba tyrinėjimai apie pradą, lemiantį žmogaus būdo formavimąsi, ir apie jo taikymą praktikoje.“) Visų „Tyrinėjimų“ yra keturi, pirmieji du išėjo 1812 m. pabaigoje, o du paskutiniai — 1813 m. pradžioje⁹.

nepatirdami skurdo, nusikaltimų ir bausmių, nes skurdas nusikaltimai ir bausmės esą ne kas kita, kaip netinkamas auklėjimo ir valdymo rezultatas. Kadangi valdymo tikslas yra suteikti laimę valdomiesiems, o taip pat ir valdovams tai žmonės, turintieji savo rankose politinę valdžią, tur nedelsiant imtis reformuoti visuomeninę santvarką*.

Pradedant vykdyti šią reformą, visų pirma reikia pranešti visų žiniai, kad niekam iš žmonių, įeinančių į dabartinės kartos sudėtį, nebus atimtas jo turtas. Paskiau reikia paskelbti sąžinės laisvę; panaikinti tas įstaigas, kurios turi blogos įtakos liaudies dorovei; peržiūrėti neturtingųjų įstatymą, ir pagaliau — o tai svarbiausia — imtis eilės priemonių liaudžiai šviesti ir jai auklėti.

„Kad būtų gerai valdoma, kiekviena valstybė turi skirti svarbiausią savo dėmesį būdai formuoti. Geriau už visas kitas bus valdoma toji valstybė, kuri bus sudariusi geriausią liaudies auklėjimo sistemą“**. Auklėjimo sistema turi būti vienoda visai valstybei.

Beveik visa paskesnioji literatūrinė ir agitacinė Oveno veikla buvo skiriama tolesniam ką tik mano išdėstytų pažiūrų vystymui ir karštam jų gynimui prieš viešąją nuomonę. Antai, laikydamasis teiginio, kad žmogaus būdą nulemia jo aplinkos sąlygų įtaka, Ovenas iškėlė klausimą kiek palankios buvo tos sąlygos, į kurias nuo vaikystės buvo patekęs jo meto Anglijos darbininkas. Gerai pažinęs kad ir iš Niu-Lenarke atliktų stebėjimų, darbininkų klasės buitį, Ovenas galėjo atsakyti į šį klausimą tik ta prasme, kad minėtos sąlygos buvusios visiškai nepalankios. Pasak jo, fabrikai, palaipsniui paplisdami po visą šalį, gadiną jos gyventojų būdą, o sugadintas būdas daro juos nelaimingus. Ši dorovinė blogybė yra didžiai apgailėstautina. Tačiau ji liks neišvengiama tol, kol stos su ja į kovą įstatymai***. Ir šios kovos ilgam atidėlioti negalima. Jeigu jau

* Zr. „Tyrinėjimų“ antrojo leidimo, išėjusio 1816 m., p. 19, 90 ir 91. Aš remsiuos šiuo leidimu¹⁰.

** Оуэн. «Опыты», стр. 149¹¹.

*** Zr. „Observations on the effects of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals; Dedicated most respectfully to the british legislature“ (1815). [„Pastėbos, rodančios, prie ko priveda manufaktūrinė gamyba, o taip pat kai kurie patarimai, kaip atitaisyti jos padarinius, turinčius labai žalingą įtaką sveikatai ir dorovei.“] Perspausdintos knygoje „The Life of Robert Owen“, I A. Cituota vieta yra p. 38, plg. taip pat p. 39¹².

dabar darbininkų padėtis yra kur kas blogesnė, negu buvo pirma, tai ilgainiui ji vis labiau ir labiau blogės. Fabrikuose gaminamų produktų išvežimas, matyti, bus jau pasiekęs aukščiausią tašką. Kitų šalių konkurencija sukels išvežimo iš Anglijos mažėjimą, kas savo ruožtu sunkiai atsilieps darbininkų klasės padėčiai*.

Ovenas reikalavo, kad parlamentas išleistų įstatymą, kuris apribotų darbo dieną mašinas naudojančiose įmonėse iki 10¹/₂ val. Tas pat įstatymas turėtų uždrausti naudoti darbui vaikus, jaunesnius kaip 10 metų amžiaus, o taip pat vaikus, nemokančius skaityti ir rašyti, netgi tais atvejais, kai jie būtų vyresni kaip dešimt metų. Tai — visiškai aiškus *fabrikų įstatymų* reikalavimas. Šis reikalavimas, iškeltas Oveno „milijonų savo likimui paliktų beturčių vardan“¹⁴ (in the name of the millions of the neglected poor), buvo įvykdytas, smarkiai jį apkarpius, 1819 metų parlamento aktu¹⁵. Deja, ir šis aktas, smarkiai apkarpius Oveno reikalavimus, liko negyva raidė, nes parlamentas nesiėmė jokių priemonių jam įgyvendinti praktikoje. Ilgainiui Anglijos fabrikų inspekcija buvo konstatavusi, kad „iki 1833 metų įstatymo vaikai ir paaugliai nusikamuodavo, dirbdami per visą naktį, visą dieną arba viena ir antra ad libitum“^{**}.

Nesitenkindamas reikalavęs fabrikų įstatymų, Ovenas siekė, kaip mes jau žinome, kad būtų peržiūrėtas neturtinųjų įstatymas¹⁷. Jis norėjo, kad bedarbiams būtų įkurti specialūs kaimai, kurių gyventojai verstųsi tiek žemdirbyste, tiek ir pramoniniu darbu. Į šiuos kaimus — „vienybės ir savitarpio bendradarbiavimo kaimus“ (villages of unity and mutual cooperation) — Ovenas dėjo didelių vilčių. Jis manė, kad juose galima bus imtis rimtų priemonių, siekiant tinkamai auklėti darbo žmones ir diegti jiems protingą pažinimą ir gyvenimą. Ir kadangi jis buvo tikras, kad šie „kaimai“, lengvai galėsia suklestėti, tai jis tikėjosi, kad jie bus pirmasis žingsnis kelyje į tokią visuomenės organizaciją, kurioje jau nebebūsią nei „neturtinųjų“, nei „turtinųjų“, nei „vergų“, nei „savininkų“. Ne be reikalo jis siūlė

* Ten pat, p. 39¹³. Pernelyg lengva būtų įrodyti, kad Ovenas klydo, laikydamas 1815 metais Anglijos išvežimą esant pasiekusį „savo aukščiausią tašką“. Tačiau naudinga pažymėti, kad jau Oveno samprotavimuose *rinkų teorija* vaidino vaidmenį, iš dalies panašų į tą, kuris buvo jai skiriamas devintojo dešimtmečio mūsų narodnikų mokyme.

** *Карл Маркс*. «Капитал», изд. О Н. Поповой, т. I, стр. 215¹⁶.

nacionalizuoti beturčius (nationalize the poor)*. Tai buvo jam reikalinga todėl, kad, sutinkamai su jo pradiniu planu auklėjimo sistema — kaip aš jau esu pirmiau pažymėjęs dėstydamas „Tyrinėjimų“ apie žmogaus būdo formavimąsi turinį — turėjo tapti vienoda visoje valstybėje.

Dar 1817 metais Ovenas sudarė smulkią sąmatą visoms toms išlaidoms, kurių prireiktų, organizuojant „vienybės ir savitarpio bendradarbiavimo kaimus“**. Nėra reikalo kalbėti dabar, kad valdovai nė nepagalvojo įgyvendinti jo apskaičiavimus praktikoje. Ilgainiui — 1834 metais — jie tiesa, pakeitė neturtingųjų įstatymą, bet visai ne ta kryptimi, kurią buvo nurodęs jiems mūsų reformatorius. Vietoje „vienybės ir savitarpio bendradarbiavimo kaimų“, beturčiai reikalingi visuomenės pagalbos, turėjo vykti į darbo namus, kaip du vandens lašai panašius į sunkiųjų darbų kalėjimus¹⁸.

Dėdamas nesėkmingas pastangas paskatinti „valdovus“ įvykdyti visuomeninę reformą, Ovenas, nors ir nesiliovė tikėjęs jų gera valia, vis dėlto pasijuto esąs priverstas pamėginti įgyvendinti brangias jam idėjas savomis priemonėmis, padėdamas savo vienminčių. Jis ėmė steigti komunistines kolonijas Jungtinėje Karalystėje ir Šiaurės Amerikoje. Šie mėginimai įgyvendinti komunistinį idealą siaurose vienos gyvenvietės ribose baigėsi nesėkmingai ir beveik nuskurdino Oveną. Nesėkmės priežasčių buvo daug. Vieną iš svarbiausių priežasčių jis pats atskleidė, sakydamas, kad tokių priemonių sėkmingumo sąlyga yra tam tikros jų dalyvių moralinės savybės, kurių jie toli gražu ne visada turi šiuo metu, kai visuomeninė aplinka taip smarkiai gadinama žmogaus būdą. Tuo būdu, atrodo, kad komunistinės bendruomenės buvo reikalingos tam, kad žmonės būtų prideramai auklėjami, o iš antros pusės, toks auklėjimas buvo būtina preliminarinė komunistinių bendruomenių sėkmingumo sąlyga. Šį prieštaravimą, kuris sužlugdė per praeitą amžių taip daug kuo kilniausių ketinimų, gali išspręsti tik istorinis visuomenės vystymosi procesas *kaip visuma*, — procesas, *palaiptiesniui* pritaikantis žmonių būdą prie *palaiptiesniui* atsirandančių naujų jų egzistavimo sąlygų. Tačiau utopinis socializmas mažai tepaisė istorinio vystymosi eigos. Ovenas mielai teigėdavo, kad nauja visuomeninė santvarka galinti ateiti staiga, „kaip vagis naktį“.

* *Карл Маркс*. «Капитал», изд. О. Н. Поповой, т. I, стр. 78.

** Зр. „The Life“, I A, p. 60 ir tol.

Viename liaudies susirinkime 1817 metais Ovenas kreipėsi į jo dalyvius, tarp kitko, tokiais žodžiais: „Aš pasakysiu jums, mano bičiuliai, kas būtent trukdė jums ligi šiol suprasti tikros laimės esmę. Trukdė tik paklydimai, didieji paklydimai, sudarantieji visų bet kada egzistavusių religijų pagrindą. Religijos padarė žmogų be galo bejėgę, menka būtybę. Religinį sistemų paklydimų dėka jis pavirto silpnu, kvailu gyvuliu, tapo šventeiva ir nuožmiu fanatiku arba niekingu veidmainiu“*. Tokių žodžių dar niekas nebuvo ištaręs Anglijoje, ir vien tik jie galėjo sukurstyti prieš Oveną visus jos „garbinguosius“ žmones. Jis ir pats matė, kad „garbingieji žmonės“ ėmė jo vengti kaip dievo niekintojo. Bet tai nė kiek nesumažino nei jo atvirumo, nei jo tikėjimo valdančiųjų gera valia. 1830 metų spalio mėnesį jis perskaitė dvi paskaitas „apfe tikrąją religiją“. Šios paskaitos teikia tik miglotą supratimą apie „tikrojo“ religinio mokymo skiriamuosius požymius**. Bet užtat jos aiškiai rodo, kaip didžiai neapkentė lektorius visų „ligi šiol egzistavusių religijų“. Pirmojoje paskaitoje jis paskelbė, kad jos yra vienintelis žmogaus gyvenimą aptemdančių susiskaidymo, savitarpio neapykantos ir nusikaltimų šaltinis. Antrojoje — jis pasakė, kad jos pavertė pasaulį vienu didžiuliu beprotnamiu. Ir jis įrodinėjo, kad būtina imtis priemonių kovai su jomis. Viso to ir vėl buvo daugiau nei pakankama įsiutinti visiems „garbingiesiems“ Jungtinės Karalystės džentelmenams. Atrodytų, Ovenas pats turėjo suprasti, kad nė vienas iš jų negali pritarti priemonėms, nukreiptoms prieš religijas. Tačiau kaip tik šito jis ir nenorėjo suprasti.

Antrojoje paskaitoje jis pareiškė, kad žmonės, pažinę tiesą, moraliai privalo padėti vyriausybei ją įgyvendinti. Todėl jis ragino savo klausytojus kreiptis į karalių ir į abejus parlamento rūmus su peticijomis kovos su religijomis klausimu. Peticijos karaliui projekte buvo sakoma, kad jis, be abejo, trokštąs laimės savo pavaldiniams, bet jų laimę galinti būti pasiekta ne kitaip, kaip pakeičiant tiesos ir gamtos religija tą nenatūraliąją religiją, kurios įtakoje jie,

* „Life“, I A, p. 115¹⁹.

** Jo esmę, matyti, turėjo sudaryti materialistinė pažiūra į gamtą, kiek sušvelninta įprastine deizmo frazeologija ir papildyta socialistine morale.

deja, ligi šiol yra auklėjami. Tiesos ir gamtos religija galinti pagaliau triumfuoti, nesudarydama visuomenei jokio pavojaus, o kraštutiniu atveju darydama jai vien tik kai kurių laikinų nepatogumų. Dėl to karaliui reikia pasinaudoti savo aukšta padėtimi ir paskatinti savo ministrus išnagrinti religijos vaidmenį, formuojant žmogaus būdą. Panašiai buvo parašyta ir peticija abejiems rūmams*. Klausytojai pritarė lektoriaus pasiūlytiems peticijų projektams. Tačiau savaime suprantama, kad šios peticijos nedavė Oveno reikalui absoliučiai jokios naudos.

Religinės pažiūros, besiformuodamos tam tikru socialiniu pagrindu, jį sankcionuoja. Kas puola religiją, tas klibina jos socialinį pagrindą. Todėl konservatoriai niekada nebūna linkę būti apkantūs ten, kur imama kalbėti apie religinius įsitikinimus. Dar mažiau jie yra palankūs kovai su religija. Ovenas buvo tai išleidęs iš akių. O tai reiškė, kad jis nesugebėjo padaryti visų tų praktinių išvadų, kurios sekė iš jo paties mokymo apie žmogaus būdo formavimąsi.

Jeigu kiekvieno konkretaus žmogaus būdą nulemia jo auklėjimo sąlygos, tai aišku, kad bet kurios konkrečios visuomeninės klasės būdą nulemia jos padėtis. Klasė, gyvenanti iš kitų klasių išnaudojimo, visada bus linkusi ginti visuomeninį neteisingumą, o ne stoti prieš jį. Kadangi Ovenas tikėjosi pastūmėti aristokratiją ir buržuaziją į tokias reformas, kurios būtų padariusios galą visuomenės susiskaidymui į klases, tai jis, pats to nepastebėdamas, patekdavo į tą patį prieštaravimą, su kuriuo bergždžiai vargo materialistinė XVIII amžiaus filosofija. Ji mokė, kad žmogų su visomis jo nuomonėmis bei įpročiais sukuria visuomeninė aplinka. Ji taip pat nesiliovė teigusi, kad visuomeninę aplinką su visomis jos savybėmis nulemia žmonių nuomonė. „C'est l'opinion, qui gouverne le monde“ (nuomonė valdo pasaulį), sakė materialistai, o drauge su jais ir visi XVIII amžiaus švietėjai. Todėl tad jie ir kreipdavosi į daugiau ar mažiau apsišvietusius despotus, nes tvirtai tikėjo „nuomonės“ galia. Taip pat tvirtai tikėjo ja ir R. Ovenas. Būdamas XVIII amžiaus materialistų pasekėju, jis pažodžiui kartoja jų žodžius: „nuomonė valdo pasaulį“ (opi-

* Abi Oveno paskaitos išspausdintos priede prie jo paties „Paskaitų apie visiškai naują visuomenės būvį“. („Lectures on an Entire New State of Society“.)

nions govern the world“)*. Ir, sekdamas jų pačių pavyzdžiu, jis stengiasi apšviesti „valdovus“. Darbininkų klasės atžvilgiu jis, matyti, ilgai vadovavosi įspūdžiais, kuriuos jis buvo gavęs Niu-Lenarke. Jis iš visų jėgų stengėsi padėti „dirbantiems neturtingiesiems“, bet visai netikėjo jų savaveiksmiškumu. O netikėdamas jų savaveiksmiškumu, jis galėjo jiems rekomenduoti tik viena: nestojant į kovą su turtingaisiais, elgtis taip, kad šie pastarieji nebijotų imtis visuomeninės reformos iniciatyvos. 1819 metų balandžio mėnesį jis išspausdino laikraščiuose „Kreipimasi į dirbančiųjų klases“ (An address to the working classes)**. Su apgailestavimu konstatuodamas ten, kad darbininkų tarpe pastebimas didelis nepasitenkinimas savo padėtimi, jis teigė, kad žmogaus būdą nulėmia supanti ji visuomeninė aplinka. Atmindami šią tiesą, darbininkai neturi, jo manymu, kaltinti „turtingųjų“ už jų nusistatymą „neturtingųjų“ atžvilgiu. Turtingieji tenorį viena: išsaugoti savo privilegijuotąją visuomeninę padėtį. Į tą jų norą darbininkai turi atsižvelgti. Dar daugiau: jeigu privilegijuotieji panorėtų įsigyti dar daugiau turtų, tai darbininkai neturi tam prieštarauti. Reikia, esą, domėtis ne praeitimi, o ateitimi, t. y. sukaupti visą dėmesį ties visuomenine reforma. Skaitytojas gali paklausti, ką gi nauja duos toji reforma, kuri ne tik išsaugos privilegijas, bet netgi dar labiau praturtins privilegijuotuosius? Bet reikalas yra tas, kad, Oveno manymu, milžiniškos gamybinės jėgos, kuriomis dabar disponuoja žmonija, atlygins darbininkams už visas jų nuolaidas, jeigu tik jos bus planingai panaudotos. Ovenas — kaip vėliau Rodbertus — atkakliai reikalavo ne tai, kad darbininkų klasei atitektų visas jos darbo produktas, o vien tik tai, kad jai atitenkanti šio produkto dalis nebūtų pernelyg menka. Kaip matome, jo komunizmas taikstėsi su tam tikra visuomenine nelygybe. Tačiau ši nelygybė turėjo būti visuomenės kontroliuojama ir neperžengti visuomenės nustatytų ribų. Ovenas buvo įsitikinęs, kad turtingieji ir neturtingieji, valdantieji ir valdomieji turi tą patį interesą***. Iki pat savo gyvenimo pabaigos jis liko įsitikinusiu *socialinės taikos* šalininku.

* „Lectures on an Entire New State“ etc., p. 151 (Lecture 11).

** Anglijoje ligi šiol neretai sakoma „dirbančiųjų klases“ vietoj „darbininkų klasės“.

*** „The Life“, I A, p. 229—230.

Bet kuri klasių kova yra politinė kova. Kas smerkia klasių kovą, tas, savaime suprantama, neteiks reikšmės ir jų politiniams išstojimams. Nenuostabu, kad Ovenas buvo nusistatęs prieš parlamentinę reformą. Jis buvo to nuomonės, kad aplamai rinkimų teisė būsianti nepageidaujama („not desirable“) tol, kol liaudis nebus reikiamai išauklėta, ir neigiamai žiūrėjo į savo meto demokratinius bei respublikinius siekimus. Jis manė, kad jeigu respublikonai ir demokratai būtų lievęsi puolę vyriausybę, tai ji, tikriausiai, būtų pasikeitusi į gerąją pusę*.

Ovenas niekada nėra buvęs nariu čartistų partijos, kovojusios už *politinį* darbininkų pilnateisiškumą. Bet kadangi aukštesniosios klasės nerodė nė mažiausio noro paremti jo *socialinius*-reformatorinius planus, tai jam pagaliau noromis nenoromis teko susieti savo viltis su darbininkų judėjimu. Ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, kai šis judėjimas darėsi kaskart vis labiau platus ir netgi grėsmingas, Ovenas pamėgino pasinaudoti augančia proletariato jėga savo mėgiamoms idėjoms įgyvendinti. 1832 metų rugsėjo mėnesį jis surengė Londone „rinką teisingiems darbu mainams“ (equitable labour exchange bazaar); beveik tuo pat metu jis užmezgė artimus ryšius su profesinėmis darbininkų sąjungomis. Tačiau ir čia praktinis rezultatas neatitiko jo lūkesčių.

Teisingi mainai reiškė produktų mainus pagal jiems pagaminti sunaudoto darbo kiekį. Bet jeigu tam tikras produktas neatitinka visuomenės poreikio, tai jo niekas neims ir jo gamintojo darbas nueis niekais. Norint, kad produkta *visada* būtų išmainomi vienas į kitą sutinkamai su kiekviename iš jų įkūnyto darbo kiekiu,— kitaip tariant, kad *vertės* dėsnis nesirealizuotų per nuolatinį *kainų* svyravimą reikia planingai organizuoti gamybą. Ji turi būti taip organizuota, kad kiekvieno gamintojo darbu būtų sąmojingai siekiama patenkinti tam tikrą visuomenės poreikį. Kol to nėra, kainų svyravimas yra neišvengiamas; tai reiškia, kad yra neįmanomi ir „teisingi mainai“. O kai tata bus, neberekės nė „teisingų mainų“, nes tada produkta nebebus *mainomi* vienas į kitą; jie bus *skirstomi* jos narių tarpe pagal visuomenės aprobuotas normas. Rinkos „teisingiems mainams“ ** rodė, kad Ovenas ir jo pasekė

* „The Life“, I A, Introductory, III.

** Be rinkos Londone, buvo atidaryta dar rinka Birminghame.

jai, nepaisant jų domėjimosi ekonominiais klausimais, dar nebuvo išsiaiškinę skirtumo tarp *prekinės* (neorganizuotos) gamybos, iš vienos pusės, ir *komunistinės* (organizuotos) gamybos — iš antros.

Suartėdamas su profesinėmis sąjungomis (trejdūnionais), Ovenas tikėjosi, kad jos padėsiančios jam labai greitai laiku nukloti Angliją ištisu kooperatyvų tinklu, kuris ir būsiąs naujosios visuomenės santvarkos pamatas. Sutinkamai su jo įprastiniu įsitikinimu, visuomeninis perversmas turėjęs įvykti *be jokios kovos*. Siekdamas to, Ovenas norėjo *klasių kovos* įrankį, kuriuo visada, didesniu ar mažesniu mastu, yra profesinės sąjungos, paversti *taikios* visuomenės reformos įrankiu. Bet tai buvo visiškai utopinis planas. Ovenas netrukus įsitikino, kad jam su trejdūnionais nepakeliui: tos pačios sąjungos, kurios labiau už kitas pritarė kooperatinei idėjai, nepaprastai energingai ruošėsi tuomet *visuotiniam streikui*, kuris niekada ir niekur nėra galimas, nepažeidus *socialinės taikos**.

Kur kas didesnės praktinės sėkmės susilaukė Ovenas ir jo pasekėjai *variantų* bendrovių srityje. Bet į tokias bendroves jis žiūrėjo gana šaltai, laikydamas jas artimas paprastoms „prekybinėms bendrovėms“.

Aš taip smulkiai apibrėžiau Oveno veiklą todėl, kad joje yra itin žymūs tiek stipriosios, tiek ir silpnosios utopinio socializmo pusės. Pažymėjęs jas čia, aš, dėstydamas toliau, galėsiu apsiriboti vien tik trumpais nurodymais į jas.

Kai kurie tyrinėtojai yra tos nuomonės, kad Oveno įtaka nedavė jokios naudos darbininkų judėjimui Anglijoje. Tai yra didžiulė, keista ir nedovanotina klaida. Ovenas, kuris buvo nenuilstamas savo idėjų propaguotojas, žadino darbininkų klasės mintį, iškeldamas jai svarbiausius — *pagrindinius* — visuomenės sutvarkymo klausimus ir suteikdamas jai daug duomenų šiems klausimams teisingai išspręsti, bent teorijoje. Jeigu *praktinė* jo veikla buvo, apskritai paėmus, *utopinio* pobūdžio, tai reiškia pripažinti, kad ir čia jis duodavo kartais savo amžininkams labai naudingas pamokas. Jis buvo tikras kooperatinio judėjimo Anglijoje pradininkas. Jo reikalavime išleisti fabriku įsta-

* Šioje apybraižoje aš nagrinėju tik žinomų *idėjų* istoriją, o ne visuomeninio *judėjimo* istoriją, tačiau, tarp kitko, aš vis dėlto pažymėsiu, kad Oveno suartėjimo su trejdūnionais epocha buvo toji epocha, kai Anglijos darbininkų tarpe buvo gana plačiai paplitę polinkiai į praktinius klasinės kovos metodus, labai primenančius tuos metodus, kuriuos taip brangina dabartiniai „revoliuciniai“ sindikalistai.

tymus nebuvo absoliučiai nieko utopinio. Absoliučiai nieko utopinio nebuvo ir jo nurodyme, kad būtina duoti bent pradinį mokyklinį išsilavinimą dirbantiems fabrikuose vaikams ir paaugliams. Nusigręždamas nuo politikos ir smerkdamas klasių kovą, jis, žinoma, labai klydo. Tačiau — nuostabus dalykas! — darbininkai, kurie domėjosi jo propaganda, mokėjo taisyti jo klaidas. Įsisavindami kooperatines, o iš dalies ir komunistines Oveno idėjas, jie tuo pat metu veikliai dalyvavo ano meto *politiniame* Anglijos proletariato judėjime. Taip yra darę bent gambiausieji iš jų: Lovetas, Heserintonas²⁰, Votsonas ir kt.*

Prie viso to reikia pridėti, kad, būdamas bebaimis „tikrosios religijos“ ir protinių santykių tarp lyčių skelbėjas, Ovenas padėjo vystyti darbininkų klasės sąmoningumui ne vien tik socialinėje srityje**.

Betarpiška Oveno įtaka pasireiškė ne tik Didžiojoje Britanijoje ir Airijoje, bet taip pat ir Šiaurės Amerikos Jungtinėse Valstijose***.

IV

Didelis socializmo priešininkas, Kembridžo profesorius Fokselvis teigia, kad ne Ovenas, o Rikardo davė Anglijos socialistams veiksmingiausią dvasinį ginklą****. Tai netei-

* Apie juos žiūrėk neseniai išėjusią *M. Bero* knygą „Geschichte des Sozialismus in England“ [„Socializmo Anglijoje istorija“] p. 280 ir tol. Ypatingo dėmesio vertas *Heserintono* „Testamentas“²¹ (p. 282 ir 283). Lovetas ir Heserintonas buvo aktyvūs čartistų partijos dalyviai. Yra *Loveto* autobiografija „The Life and Struggles of William Lovett, in his Pursuit of Bread, Knowledge and Freedom“, London 1876. [„Viljamo Loveto gyvenimas ir jo kova už duoną, mokslą ir laisvę“, Londonas, 1876.]

** Kaip suprato jo tikrąją religiją labiausiai sumanūs darbininkai, rodo Heserintono „Testamentas“. Ten, tarp kitko, sakoma: „Vienintelę žmonijai tinkamą religiją sudaro dorovingas gyvenimo būdas“, palankumas vieno kitam ir tarpusavio parama“²².

*** Žr. II sk. (The owenite period“ [„Oveno laikotarpis“]), *Hilkvito* (Hillquit) knygoje „History of Socialism in the United States“, New-York 1903. [Socializmo Jungtinėse Valstijose istorija“, Niujorkas, 1903] (Yra vokiškas ir rusiškas vertimai)²³

**** Žr. p. LXXI ir tol. jo apybraižos „Geschichte der sozialistischen Ideen in England“ [„Socialistinių idėjų Anglijoje istorija“], kuri yra įvadas vokiškam vertimui *Viljamo Tompsono* dabar gana žinomo veikalo „Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most Conducive to Human Happiness“. [„Tyrinėjimas apie turto paskirstymo principus, labiausiai padedančius žmogaus laimei.“] Kalbėdamas apie šį veikalą, aš remsiuos jo vokišku vertimu, kurį atliko Osvaldas Kolmanas ir kuris buvo išleistas Berlyne 1903 metais.

sybė. Tiesa, dar Engelsas buvo teisingai pastebėjęs, kad, kadangi šiuolaikinio socializmo teorijos yra kilusios iš buržuazinės politinės ekonomijos, tai visos jos, beveik be išimčių, yra artimos Rikardo vertės teorijai. Tam yra buvusi visai pakankama priežastis. Tačiau yra absoliučiai neginčytina, kad bent daugelis tų anglų socialistų, kurių mokymai rėmėsi Rikardo vertės teorija, buvo Oveno mokiniai ir jie domėjosi buržuazine politine ekonomija kaip tik todėl, kad norėjo, remdamiesi jos išvadomis, žengti toliau ta pačia kryptimi, kuria jau protavo jų mokytojas. O tie iš jų, kurių negalima pavadinti Oveno mokiniais, kaip matyti, palaikė glaudų dvasinį ryšį su komunistiniu anarchistu Godvinu. Rikardo pažiūromis jie domėjosi tik tam, kad jo asmenyje galėtų įkaltinti politinę ekonomiją prieštaravimu jos pačios — ir, be to, pagrindiniams — teoriniams teiginiams. Iš Oveno mokinių tarpo visų pirma nurodysiu Viljamą Tompsoną*. Mano ką tik paminėto (pastaboje) veikalo įvade Tompsonas iškelia klausimą, kuriuo būdu tauta, kuri viršija visas kitas tautas jos dispozicijoje esamų žaliavų, mašinų, butų ir maisto produktų kiekiu, o taip pat jai priklausomų darbščių darbuotojų skaičiumi, nepaisant to, patiria didelius nepriteklius**. Tai, kaip matome, vis tas pats klausimas, kuris bene nuo pat XIX amžiaus pradžios kreipė į save Oveno dėmesį ir buvo visai aiškiai jo suformuluotas kai kuriuose spausdintuose veikaluose. Toliau Tompsonas stebisi, kodėl dirbančiųjų darbo vaisiai paslaptingu būdu yra iš jų atimami, be jokios jų kaltės. Šį klausimą mes vėl aptinkame bene visuose Oveno veikaluose. Bet pats Tompsonas pripažįsta, kad kaip tik tokie klausimai skatina „mus“ domėtis turto paskirstymu. Vadinasi, jeigu Tompsonas sekė Rikardo — o jis iš tikrųjų juo sekė ir daug ką yra iš jo pasisavinęs, — tai šitai įvyko dėl to, kad pirmiau turėjo jam įtakos Ovenas. Žinoma, Rikardo politinės ekonomijos srityje buvo nepalyginti stipresnis, negu Ovenas. Tačiau Tompsonas aiškino politinės ekonomijos klausimus visai ne taip, kaip aiškino juos Rikardo. Šis pastarasis teigė ir įrodinėjo, kad darbas esąs vienintelis produktų vertės šaltinis. Tačiau jis visiškai taikstėsi su tuo, kad buržuazinė visuomenė yra pasmerkusį darbo žmones pajungimui ir vargui. Štai su tuo kaip tik ir negalėjo taikstyti Tompsonas. Jis norėjo, kad pro-

* Gimė 1785 m., mirė 1833 m.

** Zr. vokiško vertimo p. 16.

duktų paskirstymo tvarka nebeprisitarautų pagrindiniam jų gamybos dėsniui. Kitaip tariant, jis reikalavo, kad darbo sukuriama vertė atitektų *darbo žmonėms*. O keldamas šį reikalavimą, jis ėjo Oveno pėdomis.

Lygiai tokį pat reikalavimą kėlė savoje buržuazinės visuomenės kritikoje ir visi kiti anglų socialistai, kurie rėmėsi Rikardo ekonomine teorija. Pagrindinis šio pastarojo veikalas pasirodė 1817 metais*. O jau 1821 metais pasirodė atviro laiško lordui Džonui Raselui forma nedidelė anoniminė brošiūra, įkaltinanti buržuazinę visuomenę tuo, kad ji remiasi darbo žmonių išnaudojimu**. Po jos išėjo visa eilė kitų veikalų, tam tikru atžvilgiu labai reikšmingų. Ne visi jie buvo Oveno mokinių sukurti; kai kurie iš jų buvo parašyti žmonių, daugiau ar mažiau linkusių į anarchizmą. Iš Oveno mokinių tarpo aš, be jau paminėto Tompsono, pažymėsiu Džoną Grėjų ir Džoną Brėjų, o iš rašytojų tarpo, daugiau ar mažiau linkusių į anarchizmą,— Persį Revenstoną ir Tomasą Hodskiną***.

Visi šie rašytojai ilgą laiką buvo visiškai pamiršti. Kai apie juos buvo prisiminta,— iš dalies dėka Markso, kuris

* Jis vadinasi: „Principles of Political Economy and Taxation“. [„Politinės ekonomijos ir apmokestinimo pagrindai“.]

** Ji pavadinta: „The Source and Remedy of the National Difficulties. A letter to Lord John Russel“. [„Nacionalinių sunkumų šaltinis ir priemonės kovai su jais. Laiškas lordui Džonui Raselui“.] Apie ją žiūrėk Markso veikale: *Theorien über den Mehrwert*“. Dritter Band. Stuttgart 1910, S. 281—306²⁴.

*** *Tompsono* tyrinėjimas apie paskirstymą išėjo 1824 metais; kitais metais jis išleido veikalą „Labour Rewarded“ („Atlygintas Darbas“). Tais pat metais *Grėjus* (1798—1850) išleido „Skaitinius apie žmogaus laimę“ („A Lecture on Human Happiness“), o 1831 metais — „Social System“ („Socialinė sistema“). Svarbi ekonominės teorijos istorijai *Džono Brėjaus* knyga „Labour's Wrongs and Labour's Remedy; or, the Age of Might and the Age of Right“ [„Neteisybės darbo atžvilgiu ir priemonės joms pašalinti“], išėjo 1839 metais Lidse; ji įžymi, tarp kitko, tuo, kad Brėjus esąs linkęs atsižadėti visiems utopistams būdingos idealistinės pažiūros į istoriją ir laikyti materialistinio istorijos aiškinimo pozicijos (žr. 26 puslapyje samprotavimą, kad visuomenė negalinti savo noru pakeisti savo nuomonių (opinions) krypties). Tiesa, šis polinkis neskatina Brėjaus rimtai analizuoti pagrindinių visuomenės vystymosi priežasčių. Paminėsiu čia dar *T. R. Edmondso* knygą „Practical moral and political economy“, Londonas 1828. [„Praktinė moralinė ir politinė ekonomija“, Londonas, 1828.] Edmondso manymu, darbininkų klasė gaunanti tik trečdalį vertės to, kas yra sukuriama jos darbu, o kiti du trečdaliai atitenka įmonininkams (žr. p. 107, 116 ir 288). Anglijos atžvilgiu tatai ligi šiol yra labai artima tiesai. Verta yra dėmesio taip pat jo pažiūra į socialinę *pauperizmo* prie-

priminė apie juos dar savo polemikoje su Prudonu,— į jų veikalus imta nurodinėti, kaip į šaltinį, iš kurio Marksas pasisavinęs savo mokymą apie pridėdamąjį produktą ir apie pridėdamąją vertę. Buvo prieita iki to, kad vyras ir žmona Vėbai pavadino Marksą „garsiuoju Hodskino mokiniu“*. Tai visiškai neatitinka teisybės. Tiesa, anglų socialistų ekonominiuose veikaluose mes užtikame ne tik teorijas, kad kapitalas išnaudojo darbą, bet netgi ir tokius išsireiškimus, kaip „pridedamasis produktas“ (surplus produce) ir „pridedamoji vertė“ (surplus value, additional value). Tačiau svarbu ne žodžiai, bet mokslo sąvokos. Kas dėl šių pastarųjų, tai kiekvienas nusimanantis ir *bešalis* žmogus bus priverstas pripažinti, kad, pavyzdžiui, Hodskinas mažiausiai tiek pat yra nutolęs nuo Markso, kaip Rodbertus. Dabar jau nustota vadinti Marksą Rodbertaus mokiniu; reikia manyti, kad netrukus bus nustota vadinti jį ir praeito amžiaus trečiojo dešimtmečio anglų socialistų mokiniu**.

žastį (p. 109—110). *Revenstonas* 1821 metais išleido brošiūrą „A few doubts as to the correctness of some opinions generally entertained on the subjects of population and political economy“ („Kai kurios abejonės dėl teisingumo kai kurių visuotinai paplitusių pažiūrų, liečiančių gyventojus ir politinę ekonomiją“); iš *Hodskino* (Hodgskino) veikalų mums čia turi didžiausią reikšmę: 1. „Labour defended against the claims of capital“ („Darbo gynimas prieš kapitalo reikalavimus“), London 1825. 2. „Popular political economy“ („Populiarioji politinė ekonomija“). 3. „The natural and artificial right of property contrasted“ („Prigimtinė nuosavybės teisė ir jos priešingumas dirbtinei teisei“), London 1832. Apie Revenstoną ir Hodskina žr. *Marksas* (min. veikal., p. 306—380)²⁵. Be to, apie Hodskina yra *Éli Halevi veikalas* „Thomas Hodgskin“ (1787—1869). Par Elie Halévy. Paris 1903).

* „The history of trade-unionism“, London 1894, p. 147. [„Tredjunionizmo istorija“, Londonas, 1894, p. 147.]

** Kokį ryšį iš tikrųjų turi Hodskinas su Marksu, matyti iš tos — įsidėmėkite, labai pritariamos -- kritikos, kuri liečia Hodskino pažiūras jau mano nurodytame „Theorien über den Mehrwert“ III tome²⁶. Politinėje ekonomijoje Marksas turi tokį pat ryšį su anglų socialistais, kaip moksliniame istorijos aiškinime — su Ogiustenu Tieri, Gizo arba Minje. Ir čia, ir ten yra ne mokytojai, o tik pirmtakai, paruošę kai kurią — tiesa, labai vertingą — medžiagą teoriniam pastatui, kurį vėliau pastatė Marksas. O kai dėl Markso pirmtakų, tai klausimo apie kapitalo vykdomą samdomojo darbo išnaudojimą mokslinio sprendimo istorijoje nereikia apsiriboti pirmosios XIX amžiaus pusės anglų socialistais. Jau kai kurie XVII šimtmečio anglų rašytojai rodo ganą aiškų šio išnaudojimo prigimties ir atsiradimo supratimą (žiūrėk, pavyzdžiui, „The Law of Freedom in a Platform: Or, True Magistracy Restored. Humbly presented to Oliver Cromwell. By Gerard Winstanley. London 1651“, p. 12 [„Laisvės dėsnis (politikoje), arba tikrasis atkurtas magistratas. Su didžiausia pagarba Oliverui

Tačiau gana apie tai. Nors Marksas ir nebuvo Hodsking Tompsono arba Grėjaus „mokinys“, bet vis dėlto socialistinės teorijos istorijai yra itin svarbi toji aplinkybė, kad ši anglų socialistai buvo pasiekę retą anam metui politinių ekonominių sąvokų aiškumą ir netgi, kaip pažymi tas pats Marksas, buvo žengę gana reikšmingą žingsnį į priekį, palyginti su Rikardo²⁷. Siuo atžvilgiu jie yra toli pralenkę Prancūzijos ir Vokietijos utopinius socialistus. Jeigu mūst N. G. Černyševskis būtų juos pažinęs, tai jis, tikriausiai būtų išvertęs ne Milj, o kurį nors iš jų tarpo.

B. PRANCŪZŲ UTOPINIS SOCIALIZMAS

I

Tuo tarpu kai Anglijoje antrojoje XVIII amžiaus pusėje vyko „pramoninė revoliucija“, Prancūzijoje trečiasis luomas įnirtingai kovojo su senąja santvarka. Trečiasis luomas buvo tuomet, žinomo posakio žodžiais tariant, aprėpęs visą prancūzų tautą, išskyrus „privilegijuotuosius“. Kova su „privilegijuotaisiais“ buvo *politinė* kova. Kai politinę valdžią iš „privilegijuotųjų“ rankų išplėšė trečiasis luomas jis, žinoma, pasinaudojo ja pašalinti visoms tom ekonominėms ir socialinėms įstaigoms, kurių visuma sudarė senosios politinės santvarkos pagrindą. Kova su šiomis įstaigomis buvo ypač suinteresuoti visi labai įvairūs gyventojų elementai, įėjusieji į trečiojo luomo sudėtį. Todėl visi pažangūs XVIII amžiaus prancūzų rašytojai sutarė, smerkdami *senąją* socialinę-politinę santvarką. Bet tai ne viskas. Sutartinai smerkdami ją, jie mažai kuo tesiskyrė vienas nuo kito ir savo pažiūra į jiems pageidaujamą *naująją* visuomeninę santvarką. Savaiame suprantama, kai

Kromveliui. Džeraras Vinstenlis. Londonas, 1651“, p. 12]; žiūrėk tai pat „Proposals for Raising a College of Industry of all Useful Trade and Husbandry with Profit for the Rich, a Plentiful Living for the Poor, and a Good Education for Youth“, London 1695, p. 21 [„Pasiūlymai įkurti visų naudingųjų verslų ir užsiėmimų koledžą, kuri duos pelno turtingiesiems, aprūpintą gyvenimą neturtingiesiems ir gerą išsilavinimą jaunimui“, Londonas, 1695, p. 21]; pagaliau, „Essay about the Poor, Manufactures, Trade Plantations and Immorality, etc. By John Bellers“, London 1699, p. 5—6 [„Pastabos apie neturtinguosius, manufaktūras, darbo gyvenvietes ir nedorovingumą“ Londonas, 1699, p. 5—6]). Keista, kaip čia dar niekas nerado progos padaryti tą atradimą, kad Marksas savo ekonominę teoriją esąs pasisavinęs iš mano ką tik išvardytų veikalų autorių.

priešakinėje stovykloje negalėjo nebūti nuomonių tam tikrų atspalvių. Tačiau, nepaisant šių atspalvių, priešakinė stovykla vieningai siekė įgyvendinti tą visuomeninę santvarką, kurią mes vadiname dabar buržuazine. Šio vieningo siekimo jėga buvo tokia didelė, kad prieš ją tuo metu lenkė savo galvą netgi tokie žmonės, kurie nepritarė buržuaziniam idealui. Štai pavyzdys.

Tuo metu labai žinomas abatas de Mabli savo polemikoje su fiziokratais pasisakė prieš privatinę nuosavybę ir prieš glaudžiai su ja susijusią visuomeninę nelygybę. Jis, jo paties žodžiais tariant, „negalėjo atsižadėti malonios turtų bendrumo idėjos“. Kitaip sakant, jis gynė komunizmą. Tačiau šis tvirtų įsitikinimų komunistas laikė savo pareiga pareikšti, kad turtų bendrumo idėja rodėsi jam neįgyvendinama. „Jokia žmogiška jėga, — rašė jis, — negalėtų pamėginti dabar atkurti lygybės, nesukeldama neramumų, kur kas didesnių, negu tie, kuriuos ji panorėtų pašalinti“*²⁸. Tokios buvo susidėjusios aplinkybės: netgi pripažįstant teorijoje komunizmo pranašumą, teko tenkintis mintimi apie senosios santvarkos pakeitimą ne komunistine, o — buržuazine.

Kai revoliucija suteikė triumfą buržuazinei santvarkai, bematant prasidėjo savitarpio kova tų įvairių elementų, kurie buvo trečiojo luomo sudėtyje. Tas visuomenės sluoksnis, kuris buvo tuomet dabartinio proletariato užuomazga, stojo į karą su „turtingaisiais“, kuriuos jis statė lygia greta su aristokratija. Nors įžymiausiems šio sluoksnio politikams atstovams, pavyzdžiui, Robespjerui ir Sen-Ziustui, buvo visiškai svetimos komunistinės idėjos, tačiau — „Grakcho“ Babefo asmenyje komunizmas vis dėlto įžengė į istorinę sceną paskutiniame didžiosios revoliucinės dramos veiksmė. Babefo ir jo vienminčių sudarytas „Lygiųjų Šamokslas“²⁹ buvo tartum prologas tos ligi šiol nebaigtos kovos tarp proletariato ir buržuazijos, kuri sudaro vieną iš būdingiausių XIX šimtmečio Prancūzijos vidaus istorijos broožų. Beje, ne. „Lygiųjų Šamokslą“ tiksliau būtų pavadinus šios kovos *prologo prologu*. Babefo ir jo vienminčių samprotavimuose mes užtikame tik menkas, mig-

* „Doutes proposés aux philosophes économistes sur l'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques“. Par Monsieur l'Abbé de Mably. A la Haye MDCCL XVIII, p. 15. [„Abejonės, pateiktos filosofams-ekonomistams dėl natūralios ir būtinos politinių draugijų tvarcos“, pono abato Mabli, Haga, 1768, p. 15.]

lotas užuominas apie tai, kaip jie supranta jų pasmerktos pražūčiai naujosios visuomeninės santvarkos istorinę esmę. Jie težino ir visai linksnioja viena: „tikroje visuomenėje neturi būti nei turtingųjų, nei neturtingųjų“ (dans une véritable société il ne doit y avoir ni riches, ni pauvres). O kadangi revoliucijos sukurtose visuomenėje yra ir neturtingųjų ir turtingųjų, tai revoliucija negali būti laikoma baigta tol, kol ši visuomenė nebus užleidusi vietos *tikrajai* visuomenei*. Kaip tolimos yra „babuvistų“ idėjos nuo tų idėjų, su kuriomis mes susipažinome, studijuodami anglų utopinį socializmą, labai gerai matoma iš tolesnio dėstymo.

Anglijos socialistai teikia didžiulę istorinę reikšmę tam faktui, kad naujausios visuomenės žinioje yra galingos gamybinės jėgos. Tokių jėgų buvimas pirmąkart teikia, jų manymu, praktinį galimumą taip pertvarkyti visuomenę, kad joje nebūtų nei neturtingųjų, nei turtingųjų. Priešingai tam, kai kurie babuvistai mielai taikstėsi su ta prieda, kad jų komunistinio idealo įgyvendinimas „sužlugdys visus menus“, t. y. vadinasi, tarp kitko, ir techninius. „Lygiųjų“ manifestas stačiai sako: „Težūva, jei to reikia, visi menai, kad tik mums liktų tikroji lygybė“**. Tiesa, šis S. Marešalio parašytas, manifestas nepatiko daugeliui babuvistų ir netgi nebuvo jų platinamas. Bet pats Buonarotis praneša, kad, gindamas komunistinio perversmo planą, jis kartu su Debonu, Darte ir Lepeletje samprotavo taip: „Sakoma, kad nelygybė paspartino naudingųjų menų pažangą; tačiau jeigu tai ir būtų buvę teisinga, tai vis dėlto ji turi dabar baigtis, nes naujieji šių menų laimėjimai nuo šiol jau nieko nepridės prie tikrosios žmonių laimės“***. Tai reiškia, kad nuo šiol žmonija jau nebejaučia ypatingo reikalo vystyti techniką. Tikriausiai, Marksas ir Engelsas turėjo galvoje, tarp kitko, tokius babuvistų samprotavimus, sakydami savo „Komunistų partijos manifeste“, kad revoliucinė literatūra, lydėjusi pirmuosius proletariato

* Žr. „Analyse de la doctrine de Babeuf, tribun du peuple, prescrit par le directoire exécutif pour avoir dit la vérité“ [„Babefo, liaudies tribūno, persekiojamo vykdomosios direktorijos už tai, kad jis skelbia tiesą, doktrinos analizė“], išspausdintą priede prie žinomos F. Buonarotio knygos: „Gracchus Babeuf et la conjuration des égaux“ [„Grakchas Babeufas ir lygiųjų sąmokslas“]³⁰. Turiu prieš akis jos kiek sutrumpintą, Paryžiaus 1869 m. leidimą.

** „Gracchus Babeuf“ etc., p. 70³¹.

*** Ф. Буонарроти. «Гракх Бабёф и заговор равных», стр. 49 и 50.

judėjimus, buvo reakcinga, skelbdama visuotinį asketizmą ir pirmąsias lygybės įvedimą³².

Šio asketinio bruožo nėra XIX šimtmečio prancūzų socialistų veikaluose. Priešingai, mes aptinkame jų pasiskaidymuose labai pritariamą pažiūrą į techninę pažangą.

Galima, tur būt, pasakyti, kad netgi keistos ir — pripažinkime atvirai! — juokingos Furjės svajonės apie antilūtus, antirykius, antibegomtus ir kitus į juos panašius geraširdžius gyvūnus, kurie ilgainiui teiks paslaugas žmonijai ir tuo padidins jos gyvenimo patogumus, buvo ne kas kita, kaip nepaprastai fantastiškais rūbais apvilktas būsimosios techninės pažangos svarbumo ir jos begalinio platumo pripažinimas. Tačiau, nepaisant viso to, — ir tai turi didžiulę reikšmę teorijos istorijai, — prancūzų socialistai-utopistai didžiule dauguma atvejų žymiai atsiliko nuo anglų socialistų-utopistų, ne taip giliai suprasdami betarpiškų ano meto technikos pažangos visuomeninių-ekonominių rezultatų tikrąją prigimtį.

II

Anglų socialistai laikėsi, kaip mes žinome, to požiūrio, kad gamybinių jėgų augimas vis labiau ir labiau gilina visuomenės susiskirstymą į dvi klases: „turingųjų“ klasę, iš vienos pusės, ir „neturingųjų“ — iš antros. Be to, klasinį „turingųjų“ ir „neturingųjų“ priešingumą jie vaizdavo kaip įmonininkų klasės ir samdomųjų darbininkų klasės priešingumą. Įmonininkai pasisavina didesniąją dalį vertės, kurią darbininkai sukuria savo darbu. Tai buvo aišku jau Carlzui Holiui, bet tik palaipsniui aiškėjo prancūzų rašytojams socialistams. O ir tie prancūzų socialistai, kurie suprato, kad svarbiausias šiuolaikinės visuomenės prieštaravimas yra kapitalo interesų ir samdomojo darbo interesų prieštaravimas, niekada nebuvo įsivaizdavę šio prieštaravimo taip aiškiai, kaip tatai matyti iš Tompsono, Grėjaus arba Hodskino veikalų.

Sen-Simonas* buvo tiesioginis tęsėjas tos ideologijos, kurią skelbė XVIII amžiaus trečiojo luomo ideologai. Jis kalbėjo ne apie tai, kad įmonininkai išnaudoja darbininkus, o tik apie tai, kad įmonininkai ir darbininkai, *kartu paimti*, yra išnaudojami „nedirbančiosios“ klasės, kuriai priklausė daugiausia aristokratija ir biurokratija. Įmonininkai, Sen-

* Gimė 1760 m. spalio 17 d., mirė 1825 m. gegužės 19 d.

Simono akimis žiūrint, buvo natūralūs darbininkų interesų atstovai ir gynėjai. Jo mokiniai pažengė toliau už jį. Analizuodami sąvoką „nedirbančioji klasė“, jie priskyre prie jos ne tik *žemvaldžius*, kurie išnaudoja „dirbančiąją klasę“, gaudami iš jos žemės rentą, bet taip pat ir *kapitalistus*. Tačiau — įsidėmėkite tai — kapitalistais jie laiko tik tuos asmenis, kurių pelnas susidaro iš kapitalo palūkanų. Įmonininko pelnas, jų manymu, sutampa su darbo užmokesčiu*. Visai tokį pat pažiūros neaiškumą mes užtiname — jau praėjus ketvirtadaliui amžiaus! — Prudono** pasisakymuose. 1850 metų kovo mėnesį jis rašė: „Buržuazijos susivienijimas su proletariatu reiškia dabar, kaip ir pirma, baudžiauninko išlaisvinimą, ginamąją ir puolamąją pramonininkų ir darbo žmonių sąjungą prieš kapitalistą ir bajorą“. Aiškesnė yra Luji Blano*** pažiūra. Mus dominąs visuomeninis priešingumas jam yra *buržuazijos* priešingumas *liaudžiai*. Tačiau, kalbėdamas apie buržuaziją, jis turi galvoje „visumą tokių piliečių, kurie, valdydami darbo įrankius arba kapitalą, dirba, naudodamiesi savo turimomis priemonėmis, ir priklauso nuo kitų tik tam tikru mastu“. Ką reiškia tasai „tik“? Ir kaip reikėtų suprasti tą Luji Blano mintį, kad piliečiai, kurių visuma sudaro buržuaziją, *dirba*, naudodamiesi turimomis priemonėmis? Ar tatai reiškia, kad jis turi galvoje vien tik smulkiają — *amatininkiškąją* — buržuaziją? Ar tatai reikia suprasti ta prasme, kad Luji Blanas, kaip ir sensimonistai, žiūrėjo į įmonininko pelną, kaip į užmokestį už jo darbą? Į tai atsakymo nėra. Liaudį Luji Blanas nusako kaip „visumą piliečių, kurie, nevaldydami kapitalo, visiškai priklauso nuo kitų tuo, kas liečia pirmuosius gyvenimo poreikius“****. Toks apibrėžimas pats savaime nekelia prieštaravimų. Tačiau „priklausyti nuo kitų“ galima labai įvairiai, todėl Luji Blano iškeliamą liaudies sąvoką nesutampa su ta kur kas tikslesne samdomojo darbininko sąvoka, kuria operavo savo tyrinėjimuose anglų socialistai. Beje, Luji Blanas aplamai mažai domėjosi ekonominėmis sąvokomis. Žymiai atidžiau žiūrėjo į jas Žanas Reino***** ir Pieras

* Žr. „Le Producteur“, v. I, p. 245.

** Gimė 1809 m., mirė 1865 m.

*** Gimė 1811 m., mirė 1882 m.

**** „Histoire de dix ans“. 1830—1840. 4-me éd., v. II, p. 4. [„Dešimtys metų istorija“, 4 leid., t. II, p. 4.] Pastaba.

***** Gimė 1806 m., mirė 1863 m.

Leru*, abu pirmiau priklausę sensimonistų mokyklai, bet anksti nustoję tenkintis jos mokymu. Reino teigė, kad *liaudis* susidedanti iš *dviejų* klasių, savo interesais priešingų viena kitai: proletariato ir buržuazijos. Proletarais jis vadino „žmones, kurie gamina visą nacijos turta, neturėdami jokių kitų pajamų, kaip užmokestį už savo darbą“. Buržua jis vadino „žmones, kurie valdo kapitalus ir gyvena iš jų gaunamo pelno“. Pripažindamas šių apibrėžimų teisingumą, Pieras Leru mėgino netgi nustatyti proletarų skaičių. Jo apskaičiavimu išėjo, kad Prancūzijoje jų buvo iki 30 milijonų**. Tai, žinoma, per daug. Tokio skaičiaus proletarų toli gražu nėra nė dabartinėje Prancūzijoje. Perdėtas apskaičiavimas paaiškinamas tuo, kad prie proletariato Leru priskyrė ne tik valstiečius, bet ir elgetas, kurių yra buvę, jo žodžiais tariant, maždaug keturi milijonai. Tokią pat klaidą yra padaręs ir Reino, priskyręs prie proletariato „kaimo valstiečius“, priešingai savo paties proletaro sąvokos apibrėžimui. Šiuo klausimu Reino ir Leru pažiūros yra labai artimos mūsiškių trudovikų pažiūroms³³.

Skaitytojas pats supranta, kodėl utopinio laikotarpio prancūzų socialistų ekonominės pažiūros nepasižymėjo aiškumu, būdingu Anglijos socialistų sąvokoms: kapitalistinių gamybos santykių skiriamieji bruožai buvo Anglijoje kur kas išraiškingesni, negu Prancūzijoje.

Ekonominių pažiūrų aiškumas, būdingas ano meto anglų socialistams, netrukdė būti jiems įsitikinusiems, kad proletariatas ir buržuazija — klasės savo ekonomiais interesais tiesiog priešingos viena kitai — gali, visiškai tarpusavyje sutardamos, imtis reformuoti visuomenę. Anglų socialistai matė esamą klasių kovą dabartinėje visuomenėje. Bet jie griežtai smerkė ją ir jokiū būdu nenorėjo kieti su ja savo reformatorinių planų įgyvendinimo. Šiuo atžvilgiu nebuvo jokio skirtumo tarp jų ir daugumos prancūzų socialistų. Sen-Simonas ir sensimonistai, Furjė ir burjeristai, Kabė, Prudonas ir Luji Blanas, visi jie, būdami labai skirtingų pažiūrų daugeliu klausimų, visiškai sutartinai teigė, kad visuomeninė reforma turi kaip prielaidą ne kovą tarp klasių, o visišką jų susitaikinimą.

Žemiau mes pamatysime, kad ne visi prancūzų socialis-

* Gimė 1797 m., mirė 1871 m.

** Zr. „De la plutocratie“. Boussac 1848, p. 25 [„Apie plutokratiją“, Busakas, 1848, p. 25]. — Pirmasis šios knygos leidimas išėjo 1813 m.

tai-utopistai neigė klasių kovą. Bet dabar mums yra būna atminti, kad daugumas jų žiūrėjo į ją neigiamai ir kad ši jų neigiama pažiūra į ją paaiškina, kodėl jie nė girtai nenorėjo apie *politiką*.

Ižymiausias Furjės mokinys, Viktoras Konsideranas su džiaugsmu konstatavo ketvirtojo dešimtmečio vidury kad Prancūzijos gyventojai mažiau besidomi politika, paaiškindamas tai „teorinėmis“ politikų klaidomis: „pastarieji, užuot ieškoję priemonių interesams sutaikinti, rėmė jų savitarpio kovą, „naudingą,— Konsiderano žodžiais tariant,— vien tik tiems, kurie ją prekiauja“***.

Taikinga daugumos socialistų-utopistų nuotaika atrodo pirmu požiūriu keista Prancūzijoje, kur dar taip neseniai šėlo didžiosios revoliucijos audra ir kur priešakiniai žmonės, atrodytų, turėtų itin branginti revoliucinę tradiciją. Tačiau, smulkiau nagrinėjant, darosi neabejotina, kad kad tik neseniai įvykusios revoliucijos prisiminimas ir skatinimas priešakinius ideologus, kaip Konsideranas, ieškoti tokių priemonių, kurios galėtų padaryti galą klasių kovai. Taikinga šių ideologų nuotaika buvo psichologinė reakcija prieš revoliucinį 1793 metų įkarštį. Didžiulę daugumą prancūzų socialistų-utopistų apimdavo siaubas, pagalvojus apie tokių interesų savitarpio kovos paaštrėjimą, kuriuo pasižymėję šitie visiems tada gerai atmintini metai. Jau pirmajame savo veikale „Théorie des quatre mouvements et des destinées sociales“****, išėjusiame 1808 metais, Furjė pasipiktinęs kalbėjo apie „1793 metų katastrofą“, priartinusią, pasakojimo, civilizuotąją visuomenę prie barbarybės būvio. Iš savo pusės Sen-Simonas dar pirmiau, negu Furjė, vadino prancūzų revoliuciją siaubingu sprogimu ir didžiausia iš visų rykščių****. Tokia pažiūra į „1793 metų katastrofą“ netgi sukėlė Furjės neigiamą pažiūrą į XVIII amžiaus švietimąją filosofiją, tačiau jis buvo iš jos pasiėmęs visus pagrindinius savo teorijos teiginius. Sen-Simonas taip pat nepritarė paminėtajai filosofijai, bent tiek, kiek ji atrodė jam griaujamą ir kiek jis darė ją atsakingą

* Gimė 1808 m., mirė 1893 m.

** „Débâcle de la politique en France“, Paris 1836, p. 15. [„Politikos krachas Prancūzijoje“, Paryžius, 1836, p. 16.]

*** [„Keturių sąjūdžių ir visuotinio likimo teorija“]³⁴.

**** Oeuvres choisies de C.—H. de Saint-Simon, t. I, Bruxelles 1859, p. 20—21. [K.—A. de Sen-Simono rinktiniai raštai, t. I, Briuselis, 1859, p. 20—21.]³⁵.

už 1793 metų įvykius. Svarbiausias XIX amžiaus visuomeninės minties uždavinys, Sen-Simono manymu, buvo išlikti, kokių priemonių reikia imtis, „kad būtų padarytas galas revoliucijai“*. Ketvirtajame ir penktajame dešimtmečiuose jo pasekėjai stengėsi išspręsti tą patį uždavinį. Skirtumas buvo tik tas, kad jie turėjo galvoje jau nebe XVIII šimtmečio pabaigos revoliuciją, o 1830 metų revoliuciją. Vienas iš pagrindinių jų argumentų socialinės reformos naudai buvo tas sumetimas, kad ji („association“, „organisation“) sustabdysianti revoliuciją. Revoliucijos šmėkla jie baugina savo priešininkus. 1840 metais Anfantenas sakė, kad sensimonistų nuopelnas esąs tas, jog ketvirtajame dešimtmetyje jie, matydami proletariatą, ką tik išmėginusį savo jėgas sėkmingame sukilime prieš sostą, šaukė: „Voici les barbares!“ („Barbarai žengia!“). Ir jis didžiudamasis priduria, kad ir dabar, po dešimties metų, jis nesiliauja kartojęs tą patį šūksnį: „Barbarai žengia!“**

III

Proletariato pasirodymas istorijos scenoje tolygus „barbarų“ pasirodymui joje. Taip manė Anfantenas. Taip manė daugumas prancūzų socialistų-utopistų***. Ir tai labai būdinga jų mąstysenai aplamai ir jų pažiūrai į politinę kovą, skyrium paėmus. Socialistai-utopistai karštai gynė darbininkų klasės interesus. Jie negailestingai demaskuodavo daugelį buržuazinės visuomenės prieštaravimų. Savo gyvenimo pabaigoje Sen-Simonas mokė, kad „visų visuomeninių institucijų tikslas turi būti moralinis, protinis ir fizinis gausiausios ir neturtingiausios klasės gerinimas“. Furjė su tauriu pasipiktinimu teigė, kad darbininkų padėtis civilizuotoje visuomenėje yra blogesnė, negu laukinių žvėrių padėtis****. Tačiau, sielvartaudami dėl darbininkų klasės liūdnos padėties ir iš visų jėgų besistengdami jai padėti, socialistai-utopistai netikėjo jos savaveiksmiškumu, o kai tikėjo juo, tai jis baugino juos. Kaip mes ką tik matėme,

* Mano pabraukta.

** „Correspondence politique“, 1835—1840, Paris 1849, p. 6.
[„Politinė korespondencija“, 1835—1840, Paryžius, 1849, p. 6.]

*** Tokios pažiūros į proletarus atgarsis girdimas taip pat kai kuriuose A. I. Gerceno samprotavimuose.

**** Oeuvres complètes de Ch. Fourier, Paris 1841, t. IV, p. 191—192. [Pilnas S. Furjės raštų rinkinys, Paryžius, 1841, t. IV, p. 191—192.]⁸⁶

Anfantenui proletarų pasirodymas buvo tolygus barbari antplūdžiui. Sen-Simonas dar 1802 metais rašė, kreipdamasis į „klasę, neturinčią nuosavybės“: „Pažiūrėkite kas įvyko Prancūzijoje tuo metu, kai ten viešpatavo jūs draugai: jie pagimdė badą“*.

Įdomus kontrastas: ligi pat 1848 metų vasario revoliucijos buržuazijos ideologai anaipol nebuvo politinės klasių kovos priešininkai. 1820 metais Gizo rašė, kad vidurinė klasė turi paimti į savo rankas politinę valdžią, jeigu ji nori užtikrinti savo interesus kovoje su reakcionieriais kurie iš savo pusės siekia užgrobti valdžią ir pasinaudoti ja sutinkamai su savo interesais**. O kai reakcionieriai prikišo jam, kad, propaguodamas klasių kovą, jis žadina blogas aistras, jie išgirdo iš jo, kad visą Prancūzijos istoriją yra „padariusi“ klasių kova ir kad jiems gėda pamiršti šią istoriją tik todėl, kad „jos išvados“ pasirodė esančios jiems nepalankios***.

Gizo tikėjo „vidurinės klasės“, t. y. buržuazijos, savaveiksmiškumu ir nė kiek nebijojo šio savaveiksmiškumo. Todėl jis įrodinėjo klasių politinės kovos būtinumą. Žinoma, ir jis anaipol nepritarė „1793 metų katastrofai“; todėl gražu nei! Tačiau jis buvo tos nuomonės, kad ligi tikro laiko ji negalinti pasikartoti. 1848 metais jis kitai ėmė žiūrėti į šį klausimą ir tada jis savo ruožtu pasidarė socialinės taikos šalininku. Taip vyko ir kitėjo visuomeninės minties vystymosi eiga ryšium su visuomenės gyvenimo vystymosi eiga.

Dabar metas priminti skaitytojui, kad tuometinės Prancūzijos socialistinė *mažuma* anaipol nebuvo nei prieš politiką, nei prieš klasių kovą. Ši mažuma žymiai skyrėsi savamąstysena nuo daugumos, apie kurią aš ligi šiol kalbėjau. Ji buvo kilusi tiesia linija iš Babefo ir jo vienminčių Vienas iš veikliųjų „Lygiųjų Sąmokslų“ dalyvių, Mikel-Anđelo palikuonis, Filipas Buonarotis****, toskanietis, pasidaręs Prancūzijos piliečiu Konvento nutarimu, buvo XIX amžiaus utopiniame socializme babuvistų revoliucinės tradici-

* Oeuvres choisies, v. I, p. 27. [Rinktiniai raštai, t. I, p. 27.]³⁷

** „Du Gouvernement de la France et du ministère actuel“, Paris 1820, p. 237. [„Apie Prancūzijos vyriausybę ir dabartinį ministrų kabinetą“, Paryžius, 1820, p. 237.]

*** Žr. Avant-propos [Pratarmė] ką tik cituoto veikalų „Du Gouvernement de la France“ trečiajam leidimui.

**** Gimė 1761 m. Pizoje, mirė 1837 m. Paryžiuje.

jos reiškęjas. Jo išleistas 1828 metais Briuselyje ir jau mano aukščiau paminėtas veikalas „Histoire de la conspiration pour l'égalité, dite de Babeuf, suivie du procès auquel elle a donné lieu“*, turėjo didžiulės įtakos prancūzų socialistų revoliucinės mažumos mąstysenai**. Jau tasai faktas, kad šiai mažumai turėjo įtakos vienas buvusių „Lygiųjų Šamokslu“ dalyvių, rodo, jog, skirtingai nuo daugumos, jos neslėgė prisiminimai apie „1793 metų katastrofą“. Įžymiausias šios mažumos atstovas, Ogiustas Blanki, iki pat savo ilgo gyvenimo pabaigos liko nenu-ramdomu revoliucionierium***.

Jeigu Sen-Simonas primygtinai teigė, kad yra būtinos tokios priemonės, kurios *padarytų galą* revoliucijai, ir jei-gu šiuo atžvilgiu jam visiškai pritarė dauguma prancūzų socialistų, tai jų mažuma, pati patyrusi babuvizmo įtaką, visiškai pritarė „Lygiųjų“ nuomonei, kad revoliucija dar nėra baigta, nes turtingieji yra užgrobę visas gyvenimo gėrybes. Čia ir glūdi pagrindinis skirtumas tarp dviejų prancūzų utopinio socializmo krypčių: vieni norėjo pada-ryti revoliucijai galą; kiti siekė ją pratęsti.

Tie, kurie norėjo padaryti revoliucijai galą, žinoma, siekė suderinti visus tarpusavyje kovojančius visuomeni-nius interesus. Konsideranas rašė: „*Kiekvienai klasei ge-riausias būdas savo privatiniams interesams užtikrinti yra tas, kad jie būtų susieti su kitų klasių interesais*“****. Taip galvojo visi taikingieji socialistai-utopistai. Jie nesutarė vien tik klausimu, kokių gi priemonių reikia imtis, kad bū-tų suderinti visų visuomenės klasių interesai. Beveik kiek-vienas iš socialistinių sistemų taikingųjų kūrėjų sugalvo-davo savą atskirą planą *turtingosios klasės* interesams už-tikrinti. Pavyzdžiui, Furjė rekomendavo taip skirstyti darbo produktą būsimoje visuomenėje, kad darbo žmonėms tektų penkios dvyliktosios, kapitalistams — keturios dvyliktosios ir, pagaliau, talento atstovams — trys dvyliktosios visos kalbamojo produkto visumos. Ir visi kiti taikingieji utopi-

* [„Istorija šamokslu vardan lygybės, vadinamo Babefo są-mokslu. Pridedant su juo susijusio proceso medžiagą“]³⁸.

** Apie tai žr. J. Černovo knygoje „Le parti républicain en France“, Paris 1901, p. 80—89, 281—292. [„Respublikonų partija Prancūzijoje“. Paryžius, 1901, p. 80—89, 281—292.] Tarp kitko, reikia pastebėti, kad p. Černovas yra neteisingai apibūdinęs Blanki pažiūrą į babuvizmą ir į sensimonizmą.

*** Gimė 1805 m., mirė 1881 m. sausio 1 d.

**** „Débâcle de la politique en France“. [Politikos krachas Pran-cūzijoje“.] Konsiderano pabraukta, p. 63.

niai paskirstymo planai nekintamai vienaip ar kitaip nuolaidžiavo kapitalistams: kitaip turtingosios klasės interesas būtų likęs neužtikrintas, ir dėl to viltis *taikiai išspręsti socialinį klausimą* būtų netekusi bet kurio pagrindo. Neatsižvelgti į kapitalistų — ir aplamai „turtingųjų“ — interesus galėjo tiktai tie socialistai, kurie nebijojo netekti šios vilties, t. y. tie, kurie teikė pirmenybę *revoliuciniam veikimo būdai*. Tokiam būdai teikė pirmenybę „babuvistai“ XVIII amžiaus pabaigoje, į jį buvo taip pat linkę XIX šimtme-tyje prancūzų socialistai, patyrę babuvistų įtaką. Nema-nydami, kad reikia ginti „turtingųjų“ interesą, tokios ma-tyosenos žmonės stačiai pasiskelbdavo ne tik revoliucionie-riais, bet taip pat ir komunistais. Aplamai nagrinėjamoje epochoje socializmo sąvoka nebuvo Prancūzijoje sutapa-tinama su komunizmo sąvoka kaip tik todėl, kad savuose būsimos visuomeninės santvarkos projektuose socialistai laikė galima tam tikrą — kartais labai didelę — turtinę ne-lygybę, o komunistai ją neigė.

Kaip mes ką tik matėme, polinkis į revoliucinę galvo-seną turėjo palengvinti prancūzų reformatoriams įsiva-nti komunistinę programą. Ir iš tikrųjų, revoliucionieriai, kaip antai Teodoras Dezami* ir Ogiustas Blanki laikėsi komunizmo. Tačiau ne visi komunistai buvo revoliucionie-riai. Žymiausias taikingojo komunizmo atstovas buvo Etjenas Kabė**. Jis kuo aiškiausiai išreiškė taikingą dau-gumos prancūzų socialistų tendenciją, sakydamas: „*Jeigu revoliucija būtų buvusi mano saujoje, tai aš nebūčiau at-gniaužęs saujos netgi tuo atveju, jeigu man būtų tekę mir-ti ištremtyje*“***. Kaip ir XVIII amžiaus švietėjai, Kabė tikėjo proto visagalybe. Jis tikėjosi, kad komunizmo nau-

* Apie jį mažai tekalba prancūzų socializmo istorikai, nors jo pa-žiūros yra vertos tam tikrais atžvilgiais didelio dėmesio. Deja, dėl vietos stokos ir man netenka išdėstyti čia jo mokymo. Pasakysiu tik tiek: tas mokymas aiškiau už bet kurį kitą rodo, koks glaudus buvo prancūzų socialistų-utopistų ir ypač kairiojo jų sparno — komunistų — idėjinis ryšys su XVIII amžiaus prancūzų materialistais. Dezami re-miasi daugiausia Helvecijum, kurį jis vadina narsiu novatorium ir nemirtingu mąstytoju. Pagrindinis Dezami veikalas „Code de la com-munauté“ [„Bendrumo kodeksas“]³⁹ išėjo Paryžiuje 1843 metais. 1841 metais jis išleido laikraštį „L'Humanitaire“. Įdomu, kad Marksas sa-vo polemikoje su broliais Baueriais vadina Dezami kryptį mokslinė⁴⁰.

** Gimė 1788 m., mirė 1856 m.

*** „Voyage en Icarie“, 1855, p. 565⁴¹. Pabraukta originale.^f Pirma-sis šios knygos („Kelionė į Ikariją“) leidimas išėjo 1842 m. kovo mė-nesį. Tai — labiausiai žinomas iš visų Kabės veikalų; jame aprašomas įsivaizduojamas komunistinės visuomenės gyvenimas.

dingumą galinti suprasti ir įvertinti netgi turtingoji klasė. Komunistai-revoliucionieriai to nesitikėjo ir todėl skelbė klasių kovą.

Beje, nereikia manyti, kad jų taktika buvo panaši į taktiką dabartinės tarptautinės socialdemokratijos, kuri, kaip žinoma, taip pat neneigia nei klasių kovos, nei politikos. Jie daugiausia buvo *sąmokslininkai*. Tarptautinio socializmo istorijoje vargu ar galima rasti kitą tokį tipingą *sąmokslininką*, koks yra buvęs Ogiustas Blanki. Sąmokslų taktika mažai teskiria vietos *masės* savaveiksmiškumui. Nors prancūzų komunistai-revoliucionieriai dėjo daugiau vilčių į masę, negu to meto taikingieji socialistai, tačiau, sutinkamai su jų pažiūra į būsimąjį visuomenės pertvarkymą, masė turėjusi vien tik *paremti* sąmokslininkus, o svarbiausia veiksmą turėję vykdyti vien tik šie pastarieji*. Sąmokslininkiška taktika visada yra neklaidingas darbininkų klasės nelygybės rodiklis. Ši taktika nueina į praeitį, kai darbininkų klasė pasiekia tam tikrą subrendimo laipsnį.

IV

Visų atspalvių socialistai-utopistai tvirtai tikėjo žmonijos pažanga. Mes žinome, kaip padrąsinamai veikė jaunąjį M. E. Saltykovą toji Sen-Simono mintis, kad aukso amžius esąs ne praeityje, o ateityje⁴². Tačiau tvirtas tikėjimas pažanga buvo būdingas taip pat ir XVIII amžiaus švietėjams: pakanka paminėti taurųjį Kondoršę. Socializmo skiriamasis bruožas yra, tiesą sakant, ne tikėjimas pažanga, o įsitikinimas, kad pažanga veda į „*žmogaus išnaudojimo kito žmogaus*“ likvidavimą. Jis yra atkakliai kartojamas sen-simonistų kalbose ir veikaluose**. „Praeityje,— sakė jie,— visuomeninė santvarka visada, didesniu ar mažesniu mastu, rėmėsi žmogaus išnaudojimu kito žmogaus; nuo šiol svarbiausią pažangą sudarys tai, kad šis išnaudojimas bus panaikintas, kad ir kuriuo pavidalu

* Apie F. Buonaročio pažiūrą į liaudies savaveiksmiškumą žr. įdomią pastabą *Paul Robiquet* veikale „Buonarroti et la secte des Egaux d'après les documents inédits“, Paris 1910, p. 282. [*Polis Robike*. „Buonarrotis ir Lygiųjų sekta pagal nepaskelbtus dokumentus“. Paryžius, 1910, p. 282.]

** Paties Sen-Simono veikaluose galima rasti tik užuominas apie jį; kaip jau pasakyta, sensimonistai kai kuriais atžvilgiais yra nuėję kur kas toliau už savo mokytoją.

jis reikštųsi“*. To siekė ir visų kitų mokyklų socialistai. Savuose visuomenės sutvarkymo planuose jie toli gražu ne visada visiškai priartėdavo prie šio tikslo. Kaip mes jau žinome, šie planai dažnai taikstėsi su tam tikra visuomenine nelygybe, kuri galėjo pagaliau remtis vien tik „žmogaus išnaudojimu kito žmogaus“. Tik komunistai išvengė šio nenuoseklumo, pasireiškiančio, iš vienos pusės, siekimu suderinti visų klasių interesus, kad būtų išvengta klasių kovos, o iš antros — neiškiu supratimu to, kas, tikrai sakant, sudaro minėtojo išnaudojimo *ekonominę esmę*. Komunistas Dezami ne be pagrindo kreipė simonistų dėmesį į tai, kad jų „sugebėjimų aristokratija“ (l'aristocratie des capacités) ir „politinė teokratija“ praktikoje būtų privedusios beveik prie to paties, ką mes matome dabartinėje visuomenėje**. Tačiau reikalo esmę sudarė ne būsimojo visuomenės sutvarkymo planai, kurie juk vis vien nebuvo įgyvendinti. Svarbu buvo tai, kad socialistai-utopistai į visuomeninę apyvartą paleido didžią mintį, kuri ilgai niui, prasiskverbusi į darbininkų galvas, tapo galingiausia XIX šimtmečio kultūrine jėga. Šios minties propagavimas yra bene didžiausias utopinio socializmo nuopelnas.

Įvairiais būdais įrodinėdamas būtinumą pašalinti žmogaus išnaudojimą kito žmogaus, utopinis socializmas negalėjo nepaliesti šio išnaudojimo įtakos visuomeninei dorovei klausimo. Jau anglų socialistai — ypač Ovenas ir Tompsonas — gana plačiai kalbėjo, kad jis demoralizuoja tiek išnaudojamuosius, tiek ir išnaudotojus. Tai pačiai temai daug vietos yra skiriama prancūzų socialistų veikaluose. Ir tai yra suprantama. Jei žmogaus būdą formuoja jo vystymosi sąlygos, — o tai teigė visi be išimties socialistai-utopistai, — tai aišku, kad jis bus geras tik tuomet, jei jį išvystytis tinkamomis sąlygomis. Kad šios sąlygos būtų tinkamos, reikia pašalinti dabartinės visuomeninės santvarkos trūkumus. XIX amžiaus socialistai-utopistai neigė asketizmą, vienokiu ar kitokiu būdu skelbdami „kūno reabilitavimą“***. Remiantis tuo, jiems buvo

* Žr. „Doctrine saint-simonienne“. — Exposition, Paris 1854, p. 207. [„Sen-Simono mokymas“⁴³. Išdėstymas, Paryžius, 1854, p. 207.]

** „Code de la communauté“⁴⁴, p. 49. [„Bendrumo kodeksas“, p. 49.]

*** Kartais šis „reabilitavimas“ pats buvo išreiškiamas utopine forma. Pavyzdžiui, kai kurios Anfanteno fantazijos lyčių savitarpio santykių tema. Tačiau iš esmės jis reiškė ketinimą „čia, žemėje, įkurti dangaus karalystę“, kaip vėliau yra pasakęs Heinė⁴⁵. (Žr., tarp kitko, Piero Leru „De l'Humanité“, t. I, p. 176 ir tol.; 1845 m. leidimą).

priskiriamas siekimas „duoti valių blogoms aistroms“, užtikrinti *žemesniųjų* žmogaus poreikių triumfą prieš aukštesnius. Tai neprotingas šmeižtas. Socialistai-utopistai niekada neniekino dvasinio žmonių vystymosi. Kai kurie iš jų stačiai sakė, kad kaip tik dvasinio vystymosi interesais yra reikalinga socialinė reforma, kaip jo preliminariinė sąlyga. Jau sensimonistų pasisakymuose mes aptinkame nuostabiai taiklių nurodymų, kokie menki yra dorovės šansai dabartinėje visuomenėje. Jų žodžiais tariant, ji nemoka *užkirsti kelio* nusikaltimams, o moka tik *bausti* juos; todėl „budelis yra vienintelis patentuotas dorovės profesorius“*. Įdomu, kad, neigdami „budelį“, sensimonistai apamai neigė prievartą kaip priemonę gerinti žmogaus dorovę. Ir šiuo klausimu jiems ir vėl pritarė visų kitų mokyklų socialistai. Net komunistai-revoliucionieriai pripažindavo prievartą vien tik kaip priemonę šalinti kliūtims, esančioms kelyje į visuomenės pertvarkymą. Jie lygiai taip pat energingai, kaip sensimonistai, neigė „budelio“ sugebėjimą būti visuomeninės dorovės „profesorium“. Jie irgi gerai suprato, kad nusikaltimams yra užkertamas kelias ne bausmėmis, o tik šalinant tas visuomenines priežastis, kurios nuteikia piktam žmogaus valių. *Šia prasme* patys kraštutiniai revoliucionieriai, labiausiai nenuilstantieji sąmokslininkai buvo nepalaužiami „nesipriešinimo blogiui per prievartą“ skelbėjai.

V

Nepaprastai svarbios yra taip pat socialistų-utopistų pažiūros į *auklėjimą*. Mes jau žinome, kaip glaudžiai buvo susijęs R. Oveni rūpinimasis jaunosios kartos auklėjimu su jo mokymu apie žmogaus būdo formavimąsi. Bet šiam mokymui pritarė visų šalių socialistai. Nenuostabu, kad visi jie skyrė auklėjimui didžiulę reikšmę. Iš prancūzų socialistų-utopistų tarpo giliausias pažiūras į auklėjimą yra išreiškęs Furjė.

Žmogus negimsta sugadintas, jį gadina aplinkybės. Vaikas turi užuomazgoje visas aistras, savybingas suaugusiam žmogui. Reikia ne slopinti jas, o mokėti suteikti joms reikiamą kryptį. Reikiamai jas nukreipus,— sakė Furjė,— aistros taps šaltiniu viso, kas gera, didinga, naudin-

* „Doctrine saint-simonienne“, p. 235⁴⁶.

ga ir didžiadvasiška. Tačiau negalima jų tinkamai nukreipti, esant dabartinei visuomeninei santvarkai. Jos prieštaravimai stato pedagogą į beviltišką padėtį, ir todėl auklėjimas dabar tėra tuščias žodis. Beturčių vaikai negali būti auklėjami taip, kaip auklėjami turtingų ir privilegijuotų žmonių vaikai. Beturčio sūnus pasirenka karjerą skurdo verčiamas; jis negali paklusti savo prigimtiniam polinkiams. Turtingo žmogaus sūnus turi, tiesa, materialinę galimybę pasikliauti savo pašaukimu; tačiau jo būdas genda dėl demoralizuojamosios įtakos tos išimtinės padėties, kurią yra užėmusi visuomenėje privilegijuotoji klasė. Auklėjimas nustos buvęs tuščiu žodžiu tik tada, kai „civilizacija“ — kaip vadino Furjė buržuazinę santvarką — užleisianti vietą protingai visuomeninei tvarkai. Dabar darbas yra sunki našta, prakeikimas darbo žmonėms. Bendruomenėje, sudarytoje taip, kaip to reikalauja prątas, — falansteryje — jis taps patraukliu (attrayant) užsiėmimu. Suaugusiųjų grupių su entuziazmu dirbamo darbo reginys itin teigiamai paveiks augančiąją kartą. Ji nuo jaunystės dienų bus įpratusi mėgti darbą. Ir tai bus jai juo lengviau, nes vaikai aplamai mėgsta dirbti: jie visada mielai pamėgdžioja suaugusiųjų darbus. Sis jų polinkis galės būti tinkamai panaudotas tik falansteryje. Ten visi vaikų žaislai kartu taps darbo įrankiu, o kiekvienas žaidimas — gamybiniu užsiėmimu. Šitaip, be prievartos, bežaisdamas ir bemėgdžiodamas, vaikas išmoks dirbti visus tuos darbus, kuriems jis jaučia pašaukimą. Bet to maža. *Darbas* turi būti įprasmintas *žiniomis*, o žinios turi būti jaunosios kartos įgyjamos visuomenei naudingo darbo procese. Tai, tarp kitko, reiškia, kad, Furjės manymu, mokymas turi įgauti tą pobūdį, kurį dabartiniai pedagogai nusako terminu: *laboratorinė sistema*. Ir tas mokymas, kuris, kiek tai bus galima, vyks po atviro dangumi, neturės savyje jokios *prievartos*. Vaikai ir jaunuoliai patys galės visai laisvai pasirinkti, ko ir iš ko jiems reikia mokytis.

Furjės manymu, tik tokia mokymo sistema galinti labiausiai vystyti įgimus vaiko sugebėjimus. Teigiamas jos poveikis bus papildytas tuo, kad, pašalinus dabartinius visuomeninius prieštaravimus, galės kuo plačiausiai vystyti visuomeninis žmonių instinktas. Darbo našumas bus pasiekęs aukščiausią lygį tik ten, kur žmogus dirbs mėgstamą darbą jam *simpatingų draugų tarpe*.

Skaitytojas sutiks, kad visi šie pedagoginiai samprotavimai yra labai vertingi. Pridursiu dar vieną labai įdomų bruožą. Furjė buvo tos nuomonės, kad, jau pradėdant nuo trejų—ketverių metų amžiaus, reikia pratinti vaikus, naudodant įvairias jungtines pratybas, *prie ritmingų judesių*: kažkas panašu į Zako Dalkrozo ritminę gimnastiką, kuriai visur dabar yra taip pritariama. „*Ritmingoji arba materialinė harmonija*“ („l'harmonie mesurée ou matérielle“) buvo genialaus prancūzų utopisto sistemoje viena iš aistrų harmonijos (l'harmonie passionnelle“) sąlygų*.

VI

Utopinis prancūzų socializmas yra pasisakęs taip pat meno klausimais. Jais nemažai rašė sensimonistai, siekdami padaryti *poetą* pranašu, naujųjų socialinių tiesų skelbėju. Tačiau bene rimčiau už visus kitus socialistus-utopistus sprendė šiuos klausimus Pieras Leru.

Leru rašė, kad skirtingai nuo pramonės, kurios tikslas yra veikti išorinį pasaulį, menas yra mūsų pačių vidinio gyvenimo išraiška. Kitaip tariant, jis yra „pats mūsų vidinis gyvenimas, kuris praneša apie save kitiems žmonėms, realizuojasi, stengiasi save įamžinti“**. Remdamasis šia savo mintimi, Leru teigia, kad menas nesąs nei *gamtos* atkūrimas, nei jos mėgdžiojimas. Lygiai taip pat jis negali būti kitos epochos meno atkūrimu. Kiekvieno tam tikro istorijos laikotarpio tikrasis menas išreiškia kaip tik to, o ne bet kurio kito laikotarpio siekimus. „Menas auga iš kartos į kartą, kaip didelis medis, kuris kasmet stiebiasi vis aukščiau ir aukščiau į dangų, kartu vis giliau ir giliau įsišaknydamas į žemę***. Meno principu yra laikomas grožis. Bet tai neteisinga, nes dailininkai labai dažnai atvaizduoja negražius, baurius arba netgi baisius daiktus. Meno sritis yra kur kas platesnė už grožio sritį, nes me-

* Žr. Oeuvres complètes de Fourier, v. V, p. 1—84. [Pilnas Furjės raštų rinkinys, t. V, p. 1—84.] Apie ritmą — p. 75—80⁴⁷.

** Žr. jo „Discours aux artistes“ [„Kalbos artistams“], pirmąkart pasirodžiusias „Revue Encyclopédique“ [„Enciklopedinės apžvalgos“] 1831 m. lapkričio ir gruodžio sąsiuvinuose ir perspausdintas jo Oeuvres, Paris 1850, v. I. [Raštai, Paryžius, 1850, t. I]. Pacituotos eilutės yra p. 66.

*** Ten pat, p. 67.

nas yra meninė gyvenimo išraiška, o gyvenime anaipol ne viskas yra gražu*. Bet kas gi tuo atveju yra meniškas gyvenimo išreiškimas? Leru manymu, tai yra jo išreiškimas simboliškas. Šiuo klausimu jis labai griežtas. „Vienintelis meno principas yra simbolis“,—teigia jis („Le principe unique de l'art est le symbole“)**. Tačiau simbolinė išraiška jis laiko aplamai *vaizdine* gyvenimo išraišką. Kai V. G. Belinskis sakė, kad mąstytojas išreiškia savo idėjas silogizmais, o menininkas vaizdais, jis buvo vienodos nuomonės su Leru***. Vystydamas toliau savo pažiūras, „Piotras Rudasis“ priėjo išvadą, kad menininkas yra laisvas, bet ne taip nepriklausomas, kaip tai vaizduojasi kiti. „Menas yra gyvenimas, kuris kreipiasi į gyvenimą“. Menininkas daro klaidą, jeigu jis ignoruoja aplinkinį gyvenimą. *Meną menui* Leru vaizduojasi kaip „savitą egoizmą“****. Tačiau jis jaučia, kad „menas menui“ vis dėlto yra menininkų nepasitenkinimo juos apsupančia visuomenine aplinka vaisius. Todėl jis yra pasiryžęs atiduoti jam pirmenybę prieš tą banalų meną, kuris išreiškia žemus — Leru sako: „žemus materialistinius“ — buržuazinės visuomenės polinkius. Šiaip ar taip, jis kur kas aukščiau už šį pastarąjį meną stato „ligūstą“ poeziją, pagimdžiusią Getės „Verterį“ ir „Faustą“. „Poetai,—sušunka jis,—pavaizduokite mums širdis tokias pat išdidžias, tokias pat nepriklausomas, kaip tos, kurias vaizdavo Getė; bet tik užbrėžkite šiam nepriklausomumui tam tikrą tikslą, kad jis to dėka pavirstų heroizmu... Žodžiu, atskleiskite mums visuose savo kūrinuose asmeninės gerovės ryšį su visuomenės likimu... Padarykite iš Getės ir Bairono milžinų žmones, bet kartu su tuo neatimkit jiems jų tauraus būdo“****. Kitados šios pažiūros suvaidino žymų

* Šią mintį vėliau išreiškė N. G. Černyševskis ir gr. L. Tolstojus.

** Ten pat, p. 65—67 (žr. priešpaskutinę išnašą p. 45).

*** Yra žinoma, kad penktojo dešimtmečio priešakiniai rusų vakarininkai didžiai simpatizavo Pierui Leru, kurį jie, dėl atsargumo, praminė „*Piotru Ruduoju*“⁴⁸. Žinoma, jie pritarė jam ne vien tik dėl jo *literatūrinių* pažiūrų. Tačiau būtų ne pro šalį pažymėti taip pat vieningą jų su juo nuomonę ir apie tai, kas liečia pagrindinius estetikos klausimus.

**** Iš straipsnio „*Considérations sur Werther et en général sur la poésie de notre époque*“ [„Samprotavimai apie Verterį ir aplamai apie mūsų epochos poeziją“], pasirodžiusio 1839 m. ir perspausdinto Leru raštų pirmajame tome, p. 431—451. Pastaba apie meno menui egoizmą yra ten p. 447.

***** Ten pat, p. 450.

vaidmenį Prancūzijos literatūros vystymosi istorijoje. Pavyzdžiui, visiems yra žinoma, kad jos turėjo didelės įtakos Žorž Zand literatūrinei veiklai. Aplamai, jeigu prancūzų romantikų tarpe yra buvę žmonių, neigusių meno menui principą,— išskyrus, pavyzdžiui, Žorž Zand, Viktorą Hugo,— tai visiškai leistina manyti, kad jų literatūrinės pažiūros buvo susiformavusios ne be tuometinės socialinės literatūros įtakos.

C. VOKIEČIŲ UTOPINIS SOCIALIZMAS

I

Prancūzijoje ir Anglijoje utopinis socializmas buvo teoriiniu atžvilgiu kuo glaudžiausiai susijęs su XVIII amžiaus prancūzų šviečiamąja filosofija. Apie vokiečių utopinį socializmą tai galima pasakyti tik iš dalies. Vokiečių socialistų tarpe yra buvę žmonių, kurių pažiūros susiformavo *betarpiškoje* prancūzų *utopinio socializmo* įtakoje ir, vadinasi,— *netiesioginėje* prancūzų *švietėjų* įtakoje. Tačiau jų tarpe yra buvę taip pat žmonių, kurių visuomeninės pažiūros rėmėsi ne prancūzų, o vokiečių filosofijos išvadomis. Labiau už visus kitus vokiečių filosofus padarė įtakos vokiečių socialistinės teorijos vystymosi eigai Liudvigas Feuerbachas. Vokiečių socializme yra buvusi ištisa mokykla, kurios teoriniai samprotavimai visai nesuprantami, iš anksto nesusipažinus su „Krikščionybės esmės“ autoriaus filosofija (vadinamasis tikrasis arba filosofinis socializmas). Štai kodėl aš paminėsiu šią mokyklą vien tik straipsnyje apie filosofinės vokiečių minties judėjimą nuo Hegelio iki Feuerbacho⁴⁹. Čia gi aš kalbėsiu tik apie tą Vokietijos socializmo srovę, kuri vengė vokiečių filosofijos ir kurią sukėlė prancūzų socialistinės literatūros poveikis Vokietijos mąstytojams.

Jeigu tuometinė Prancūzija savo ekonominio vystymosi kelyje buvo žymiai atsilikusi nuo Anglijos, tai Vokietija vilkosi toli užpakalyje Prancūzijos. Prūsijoje daugiau kaip trys ketvirtadaliai gyventojų gyveno kaimuose, o visuose Vokietijos miestuose vyravo amatinė gamyba. Naujausias pramoninis kapitalizmas buvo pasiekęs žymių laimėjimų tik nedaugelyje provincijų, pavyzdžiui, Reino Prūsijoje. Teisinė vokiečių pameistrio padėtis gali būti apibūdinta žodžiais: visiškai bejėgiškumas prieš policijos savivalę. „Kas bent kartą yra buvęs anksti rytą Vienos

policijos valdyboje,— rašo Fiolandas,— atmena, kaip ištisi šimtai pameistrių stovinédavo ištisas valandas siaurame koridoriuje, laukdami, kol bus peržiūrétos jų „keliaknygés“, tuo tarpu kai policininkas, su kardu arba lazda rankoje, prižiūrédavo juos, tartum prižiūrétojas vergus. Policija ir justicija tartum buvo susitarusios priversti šiuos vargšus iki nevilties“*. Kaip tik šitie nevilties priversti beturčiai, su kuriais valdžia elgési, anot to paties Fiolando, kaip su gyvuliais, ir buvo ketvirtojo ir penktojo dešimtmečio Vokietijoje pagrindiniai prancūzų socializmo idėjų skleidėjai. Iš jų tarpo yra taip pat išėjęs ižymus komunistų rašytojas Vilhelmas Veitlingas** (iš profesijos siuvėjas). Veitlingo pažiūroms bus čia paskirta pagrindinė vieta. Tačiau, prieš pradėdamas kalbėti apie juos, aš noriu pasakyti keletą žodžių apie vieną talentingo, bet anksti mirusio Georgo Biuchnerio*** veikalą.

Šis veikalas yra „pogrindinis“ leidinys ir vadinasi „Der Hessische Landbote“ („Heseno Kaimo Laikraštis“)⁵¹. Jis buvo išspausdintas 1834 m. liepos mėn. slapojoje spaustu-vėje Ofenbache ir buvo skirtas daugiausia *valstietijai*. Tai pažymėtinas faktas. Tiesioginio kreipimosi į valstietiją mes neužtinkame nei anglų, nei prancūzų socialistinėje literatūroje. O ir Vokietijoje „Heseno Kaimo Laikraštis“ tėra vienintelis atvejis. Veitlingas ir jo vienminčiai rašė savo veikalus darbininkų klasei, t. y., tikrai sakant, amatininkams. Tik praeito amžiaus aštuntojo dešimtmečio rusų socialistai ėmė kreiptis savo atsišaukimuose daugiausia į valstietiją.

„Heseno Kaimo Laikraščio“ turinys taip pat, galima sakyti, narodnikiškas. Jame kalbama „apie betarpiškus liaudies poreikius“ (norint pavartoti čia posakį, kurio dažnai griebdavosi mūsų narodnikai). Biuchneris priešpastato jame laisvą turtingojo gyvenimą, panašų į nesibaigiančią šventę, vargingam beturčio gyvenimui, kuris primena begalinius darbo šiokiadienius. Paskiau jis nurodo į slegiančią liaudį mokesčių naštą ir griežtai kritikuoja esamą valdy-

* Zr. *Bernhard Becker*. „Die Reaktion in Deutschland gegen die Revolution von 1848“, Braunschweig 1873, S. 68. [*Bernardas Bekeris*. „Reakcija Vokietijoje prieš 1848 m. revoliuciją“, Braunšveigas, 1873; p. 68.]

** Gimė 1808 m., 1849 m. persikėlė į Ameriką, mirė 1871 m.⁵⁰

*** Gimė 1813 m., mirė 1837 m. Tai buvo žinomo paskiau Liudvigo Biuchnerio brolis.

mo sistemą. Pagaliau jis pataria liaudžiai pakilti prieš savo engėjus ir nurodo į istorinius pavyzdžius, ypač į 1789 ir 1830 metų prancūzų revoliucijas, įrodančias pergalingo liaudies sukilimo galimumą.

Revoliucinis kreipimasis į valstiečius neturėjo anuomet jokių pasisekimo šansų. Valstiečiai perdavė valdžios organams „Heseno Kaimo Laikraščio“ egzempliorius, išmėtytus naktį prie jų namų. Likusi neišplatinta leidinio dalis buvo sučiupta policijos, o pačiam Biuchneriui teko sprukti. Tačiau toji aplinkybė, kad jis kalbėjo su valstiečiais revoliucionieriaus kalba, yra būdinga ketvirtojo dešimtmečio vokiečių socialistinei minčiai. „Friede den Hütten! Krieg den Palästen!“ („Taika lūšnoms! Karas rūmams!“)⁵²— šaukė Biuchneris savo „Laikraštyje“. Tai buvo šaukimas į klasių kovą. Su tokiu pat šaukimu kreipėsi į savo skaitytojus ir Veitlingas. Taikinga nuotaika buvo pasireiškusi ir kurį laiką įsigalėjusi tik tų vokiečių socialistinių rašytojų veikaluose, kurie buvo išėję Feuerbacho filosofijos mokyklą.

Propaguodamas klasių kovą, Biuchneris nebuvo, vis dėlto, išsiaiškinęs politikos reikšmės klasių kovoje. Jis nebrangino konstitucinio režimo pranašumų. Panašiai kaip mūsų narodnikai, jis bijojo, kad konstitucija, suteikusi viešpatavimą buržuazijai, dar labiau pabloginsianti liaudies padėtį. „Jei mūsų konstitucionalistams pavyktų nuversti vokiečių vyriausybes ir įkurti vieningą monarchiją arba respubliką*, tai šitai sukurtų mūsų krašte piniginę aristokratiją, kaip Prancūzijoje. Tad tegu verčiau lieka taip, kaip buvę“. Tokia pažiūra į konstituciją taip pat daro Biuchnerį artimą mūsų narodnikams. Kaip revoliucionierius jis, žinoma, nebuvo anuomet egzistavusios šlykščios politinės santvarkos šalininkas. Jis taip pat buvo šalininkas respublikos, bet ne tokios, kuri atvestų į piniginės aristokratijos viešpatavimą. Jis norėjo, kad revoliucija visų pirma užtikrintų materialinius liaudies interesus. Iš kitos pusės, jis vokiečių liberalizmą laikė bejėgiu kaip tik todėl, kad šis nenorėjo ir nemokėjo pagrįsti savo politinių siekimų darbo žmonių masės interesais.

Biuchneriui laisvės klausimas buvo jėgos klausimas. Tai toji pati mintis, kurią po daugelio metų taip gerai buvo išvystęs Lasalis savo kalboje apie konstitucijos esmę⁵³.

* Konstitucionalistai siekė politinio Vokietijos suvienijimo.

Biuchneris yra taip pat parašęs dramą „Danton's Tod“ („Dantono mirtis“)⁵⁴. Neduodamas literatūrinio jos įvertinimo, aš tik pastebėsiu, kad šios dramos „patosą“ sudaro bergždžias ir todėl kankinamai sunkus didžiųjų istorinių judėjimų dėsningumo ieškojimas. Viename iš laiškų savo sužadėtoinei, rašytų, matyti, toje epochoje, kai jis kūrė savo dramą, Biuchneris sakė: „Jau keletą dienų aš kas minutė imuos plunksnos, bet nė žodžio negaliu parašyti. Aš studijau revoliucijos istoriją. Aš jaučiaus esąs tartum sugniuždytas baisaus istorijos fatalizmo. Aš matau žmogaus prigimtyje šlykščią kasdienybę, o žmonių santykiuose — neįveikiamą jėgą, priklausančią visiems aplamai ir niekam, skyrium paėmus. Atskira asmenybė tėra vien tik puta bangos paviršiuje; didingumas — vien atsitiktinumas; genijaus valdžia — vien lėliška komedija, juokingas siekimas kovoti prieš geležinį dėsnį, kurį geriausiu atveju, galima tik sužinoti, bet kurio neįmanoma pajungti savo valiai“⁵⁵. XIX šimtmečio utopinis socializmas neišsprendė istorinio žmonijos vystymosi dėsningumo klausimo, kaip nėra jo išsprendę nė XVIII amžiaus prancūzų švietėjai. Pasakysiu daugiau. Nagrinėjamos epochos socializmas todėl ir buvo utopinis, kad nemokėjo išspręsti nurodyto klausimo. Tačiau atkaklus siekimas jį išspręsti rodo, kad Biuchneris jau nebesitenkino utopinio socializmo požiūriu. Kai A. I. Gercenas rašė savo knygą „Iš ano kranto“, jis vargo su tuo pačiu klausimu, kuris kur kas pirmiau už jį kamavo G. Biuchnerį.

II

Aš esu sakęs, kad amatininkai pameistriai buvo Vokietijoje prancūzų socialistų idėjų skleidėjai. Tai įvyko šit kaip. Yra žinoma, kad, baigę savo mokslą, pameistriai skirdavo keletą metų kelionėms. Tokių kelionių metu jie neretai išvykdavo už Vokietijos ribų, ir, patekdami į labiau išsivysčiusias šalis, prisidėdavo prie tenykščių pažangių visuomeninių sąjūdžių. Prancūzijoje jie susipažindavo su socializmu ir, be to, labiausiai prijautė kraštutiniam jo atspalviui — *komunizmui*. Įžymiausias tuometinio vokiečių socializmo teoretikas, jau mano paminėtas siuvėjas Veitlingas, taip pat patyrė prancūzų socialistų-utopistų įtaką ir taip pat pasidarė komunistu.

Utopinis socializmas apeliavo ne į objektyvią istorinio vystymosi eigą, o į gerus žmonių jausmus. Jis buvo, kaip

sako dabar vokiečių rašytojai, *jausmo socializmas*. Veitlingas nebuvo išimtis iš bendros taisyklės. Jis taip pat apeliuodavo į jausmus, paremdamas savo atsišaukimus išrašais iš Biblijos. Pirmasis jo veikalas „Die Menschheit wie sie ist und wie sie sein sollte“ („Žmonija kokia ji yra ir kokia ji turėtų būti“), išėjęs 1838 metais, prasideda Evangelijos žodžiais: „Ir kai pamatė Kristus žmones, tai nuliūdo ir pasakė savo mokiniams: piūtis daug, o piovėjų mažai; tad melskite piūtis šeimininką, kad pasiųstų piovėjų savai piūčiai“.

Siuos Evangelijos žodžius Veitlingas aiškina ta prasme, kad piūtis esanti bręstanti tobulybei žmonija, o turto bendrumas žemėje — jos vaisius. „Meilės priesakas kviečia jus piūčiai,— sako jis, kreipdamasis į savo skaitytojus,— o piūtis pasimėgavimui. Ir jeigu jūs norite piauti ir mėgautis, tai įvykdysite tuo meilės priesaką“*.

Ovenas rėmėsi mokymu apie žmogaus būdo formavimąsi, t. y. žinoma pažiūra į žmogaus prigimtį. Tokia pat pažiūra rėmėsi, kiekvienas daugiau ar mažiau savaip ją keisdamas prancūzų socialistai-utopistai. Ja remiasi taip pat ir Veitlingas. Kaip ir Furjė, jis vadovaujasi žmogaus aistrų ir poreikių analize. Šios analizės rezultatų pagrindu jis kuria būsimos visuomenės planą**. Tačiau jis neteikia savo planui besąlyginės reikšmės. Jo žodžiais tariant, tokie planai yra geri, tiesą sakant, tuo, kad įrodo visuomeninės reformos galimumą ir būtinumą. „Kuo daugiau bus tokių veikalų, tuo daugiau turės liaudis įrodymų jos naudai. Tačiau geriausią planą mes vis dėlto turėsime parašyti savo krauju“***. Čia jau žymu daugiau ar mažiau migloto supratimo, kad būsimos visuomenės pabūdį lems objektyvi eiga visuomenės vystymosi, pasireiškiančio, tarp kitko, revoliucine klasių kova. Veitlingas apeliuoja jau nebe į „turtinguosius“ ir netgi ne į visą žmoniją be luomų ir turtų skirtumo, o tik į „darbo ir rūpesčio žmones“. Jis griežtai smerkia Furjė už jo padarytą savame produktų paskirstymo plane nuolaidą kapitalui. Daryti tokias nuolaidas — reiškia, Veitlingo manymu, senais lopais lopyti naujuosius žmoni-

* Zr. šio veikalo Niujorko leidimą, 1854, p. 7.

** Dešimt valstiečių sudaro „Zug“ ir išrenka „Zugführer'į“; dešimt Zugführer'ių išrenka „Ackermann'ą“; šimtas Ackermann'ų išrenka „Landwirtschaftsrath'ą“, o jis išrenka ir t. t. ir pan. („Die Menschheit“, p. 32). Taip organizuojami būsimoje visuomenėje žemdirbystės darbai. Į tokias pat smulkmenas įsileidžia Veitlingas, aprašydamas kitas jos gyvenimo puses. Cituoti jų čia nematau jokio reikalo.

*** Ten pat, p. 30.

jos rūbus ir tyčiotis iš dabartinės ir visų ateities kartų*. Jis sakė, kad kiekvienas senybės pakeitimas naujybe yra revoliucija. Todėl komunistai negali nebūti revoliucionieriais. Tačiau revoliucijos ne visuomet bus kruvinos**. Tačiau perversmas komunistams labiau pageidautinas, negu kruvinas. Bet pertvarkymų eiga priklauso ne nuo jų, o nuo aukštesniųjų klasių ir vyriausybių elgesio. „Taikiais laikais,— rašė Veitlingas,— mokysime, audringais — veiksime***. Tačiau dėl šios formulės jis darė tokias išlygas, kurios rodo, kad jis turėjo ne visai aiškų supratimą apie proletarinio veikimo pobūdį, lygiai kaip ir apie tai, ko būtent reikia „mokyti“ darbininkus. Jo žodžiais tariant, žmonija jau dabar yra visiškai subrendusi suprasti visa tai, kas gali padėti jai pašalinti peilį, pakištą ja: po kaklu. Veitlingas smerkia tą Markso nuomonę, kad Vokietija savo istoriniame judėjime į komunizmą negali išvengti buržuazijos viešpatavimo tarpinės fazės. Jis norėjo, kad Vokietija peršoktų per ją lygiai taip pat, kaip paskiau mūsų narodnikai norėjo, kad per ją peršoktų Rusija. 1848 metais jis niekaip nenorėjo sutikti, kad proletariatas turi remti buržuaziją jos kovoje su feodalizmo liekanomis ir su absoliutine monarchija. Būdamas tikras, kad kiekvienas yra pakankamai protingas, kad norėtų pašalinti peilį, pakištą jam po kaklu, Veitlingas laikėsi teorijos, paprastai išreiškiamos žodžiais: „kuo blogiau, tuo geriau“. Jis manė, kad kuo blogesnė bus darbo žmonių masės padėtis, tuo labiau ji bus linkusi į protestą prieš esamą padėtį. Paskesnė Europos proletariato vystymosi eiga parodė, kad iš tikrųjų yra visai kitaip. Vis dėlto ši teorija yra ištiesai kartojama M. A. Bakunino samprotavimuose. Tų priemonių tarpe, kurios, Veitlingo manymu, galinčios tam tikromis aplinkybėmis būti reikalingos, kovojant už visuomenės pertvarkymą, yra viena, kuri dabar atrodo esanti visiškai keista. Būtent, Veitlingas laiko esant galima — tiesa, tik sąlyginai, tam tikromis aplinkybėmis — rekomenduoti komunistams kreiptis į miesto gyventojų nuskurdėliškus elementus ir tai-

* Žr. pagrindinį jo veikalą, išėjusį 1842 m. pabaigoje: „Garantien der Harmonie und Freiheit“. [„Harmonijos ir laisvės garantijos“.] Jis pakartotinai išleistas Berlyne 1908 m. — Veitlingo gimimo šimtmečio proga, — su Meringo biografiniu įvadu ir pastabomis. Atsiliepiamas apie Furfjės pasiūlytą produktų paskirstymo planą yra šio leidinio p. 224 ir 225.

** Ten pat, p. 226 ir 227.

*** Ten pat, p. 235.

kyti „naująją taktiką“, atitinkančią žemą moralinį šių elementų lygį. Pačiame pagrindiniame savo veikale jis buvo išreiškęs šią mintį vien tik, tiesa, gana ryškiais, užuominomis*. Tačiau paskui jis ėmė kalbėti aiškiau, sukurdamas „vagiliaujančio proletariato“ (des „stehenden Proletariats“) teoriją. Veitlingo vienminčiai atmetė šią teoriją**. Tačiau M. A. Bakuninas sukūrė paskiau artimą jai mokymą apie „plėšiką“ kaip revoliucinio judėjimo ramstį. Tam, kurį pernelyg nemaloniai nustebins tokios teorijos, aš priminsiu, kad kilnaus ir didvyriškai drąsaus plėšiko tipui buvo skiriama garbinga vieta romantinėje literatūroje***. O ir ne vien tik romantinėje: Šilerio Karlas Moras taip pat buvo plėšikas. Utopinis socializmas aplamai atidavė gana stambią duoklę fantastikai.

III

Pagrindiniame Veitlingo veikale, sukėlusiam karštus Feuerbacho ir Markso pagyrimus⁵⁶, yra gausu pastabų, rodančių, kad jis aiškiau už daugelį prancūzų utopistų suprato objektyvią klasių savitarpio santykių kapitalistinėje visuomenėje logiką. Nemažai įdomių pastabų užtinkama ir tuose — pirmuosiuose — jo „Garantijų“ skyriuose, kur kalbama apie klasių ir klasinio viešpatavimo *atsiradimą*. Savo požiūriu į visuomeninio vystymosi varomąsias jėgas Veitlingas lieka neabejotinas idealistas. Tačiau yra jaučiama, kad jo jau nebeapatenkina istorinis idealizmas ir kad jis mielai sustoja ties tais kartkartėmis ateinančiais jam į galvą nuspėjimais, kurie daro užuominą, kad galima giliau aiškinti bent kai kurias atskiras visuomenės gyvenimo puses. Esu tikras, kad ši Veitlingo pagrindinio veikalo ypatybė buvo viena iš tų priežasčių, kurios užtikrino jam pritiriamą Markso pažiūrą. Tačiau, nepaisant viso to,

* Žr. „Garantien der Harmonie und Freiheit“, S. 235—236. [„Harmonijos ir laisvės garantijos, p. 235—236.]

** Apie ją, o taip pat apie kitų komunistų pažiūrą į ją žr. G. Adlerio „Die Geschichte der ersten sozialpolitischen Arbeiterbewegung in Deutschland mit besonderer Rücksicht auf die einwirkenden Theorien“, Breslau 1885, S. 43 ir 44. [„Pirmojo visuomeninio-politinio darbininkų judėjimo Vokietijoje istorija, ypatingai nurodant į turėjusias jam įtakos teorijas“, Breslavas, 1885, p. 43 ir 44.] Skubu pridurti, kad pats Veitlingas netrukus liovėsi gynęs savą „naująją taktiką“.

*** Plg. įdomias pastabas šiuo klausimu Iv. Ivanovo pratarinėje rusiškajam Bairono „Korsaro“ vertimui (Полное собрание соч. Байрона, изд. Ефрона-Брокгауза, т. I, СПб, 1904, стр. 274—276).

Veitlingo „Garantien“* anaiptol nerodo, kad jų autorius būtų labai domėjęsis specialiai ekonomine teorija. Jis buvo savo meto sūnus. O jo laikais vokiečių socialistai ekonomijos dar nenagrinėjo. „Aš nemanau, — sako Engelsas savo atsiminimuose apie vokiečių ikimarksistinės epochos „Komunistų sąjungą“, — kad kas nors iš tuometinių sąjungos narių būtų perskaitęs bent vieną knygą ekonomijos klausimais. Tai ir nelaiškė esant reikalinga, nes *lygybė, brolybė, teisingumas* padėdavo perkopti per bet kurį teorinį kalną“⁵⁷. Kaip matome, vokiečių komunistai iš šios pusės visai nebuvo panašūs į Anglijos socialistus. Nereikia, vis dėlto, pamiršti, kad jau praeito šimtmečio ketvirtajame dešimtmetyje Vokietijoje yra buvęs socialistas, didžiai besidomėjęs ekonominiais klausimais ir labai gerai susipažinęs su politinės ekonomijos literatūra. Tiesa, jis laikėsi visai nuošalyje. Tai buvo Karlas Rodbertus⁵⁸ Jagecovas**.

Jis pats sakė apie save, kad jo teorija „yra vien tik nuosekli išvada iš to, Smito įtraukto į mokslą ir dar giliau Rikardo mokyklos pagrįsto, teiginio, sutinkamai su kuriuo visi *vartojimo reikmenys ekonominiu požiūriu turi būti laikomi vien tik darbo produktais, kurie nieko, išskyrus darbą, nekaštuoja*“*. Šią savo pažiūrą į darbą, kaip į vienintelį vartojimo reikmenų vertės šaltinį, jis išdėstė jau pirmojoje savo knygoje, išėjusioje 1842 metais ir pavadintoje „Zur Erkenntnis unserer staatswirtschaftlichen Zustände“. Pažodžiui verčiant, tai reiškia: „Pažinimui mūsų valstybinės-ūkinės padėties“. Bet iš tikrųjų Rodbertus domėjosi visai ne valstybiniu ūkiu tikrąja šių žodžių prasme. Jis tyrinėjo darbininko padėtį kapitalistinėje visuomenėje ir stengėsi sugalvoti tokias priemones, kurios įgalintų pakeisti šią padėtį į gerąją pusę. „Svarbiausias mano tyrinėjimų tikslas, — rašo jis, — bus darbininkų klasės dalies nacionaliniame produkte padidėjimas, laisvas nuo nepastovių rinkos įtakų ir paremtas tvirtais pagrindais. Aš noriu suteikti šiai klasei galimybę gauti naudos iš darbo našumo kilimo. Aš noriu pašalinti viešpatavimą to dėsnių, kuris kitaip gali tapti pražūtingu mūsų visuomeniniams santykiams ir pagal kurį darbo užmokestį pačios rinkos sąlygos visada sumažina iki būtiniausių darbininko poreikių lygio, kad ir kaip kiltų kartu su tuo darbo našumas. Šis užmokesčio

* [„Garantijos“].

** Gimė 1805 m., mirė 1875 m.

*** Rodbertaus pabraukta.

lygis atima darbininkams galimumą gauti reikiamą išsimokslinimą ir sudaro kuo didžiausią prieštaravimą jų dartininei teisinei padėčiai, tai formaliajai jų lygybei su kitais luomais, kurių yra paskelbusios mūsų svarbiausios įstaigos“*.

Kadangi darbo užmokestis dabartinėmis sąlygomis visada sumažėja ligi būtiniausių darbininko poreikių ir kadangi darbo našumas nuolat kyla, tai darbininkų klasė gauna vis mažesnę ir mažesnę dalį produkto, kurį ji sukuria savo darbu. „Aš esu tikras,— sako Rodbertus,— kad darbo apmokėjimas, traktuojamas kaip produkto dalis, mažėja bent ta pačia, jei dargi ne didesne, proporcija, kuria didėja darbo našumas** . O jeigu gali būti įrodyta, kad darbininkų apmokėjimas — kaip jų darbu sukuriama nacionalinio produkto dalis — mažėja, tai darosi visai suprantami tokie grėsmingi ekonominiai reiškiniai, kaip *pramoninės krizės*. Dėl darbo užmokesčio santykinio sumažėjimo darbininkų klasės perkamasis pajėgumas ima nebeatitikti visuomenės gamybinių jėgų vystymosi. Jis nedidėja arba netgi mažėja, tuo tarpu kai gamyba auga, rinkos persipildo prekių. Iš to kyla realizavimo sunkumai, prekybos sustingimas ir pagaliau pramoninės krizės. Rodbertaus neįaudina tas prieštaravimas, kad perkamasis pajėgumas lieka aukštesniųjų klasių rankose ir todėl tebedaro įtaką rinkai. „Produktai netenka bet kurios vertės ten, kur nėra jiems poreikio,— sako jis.— Produktas, kuris galėtų darbininkų akyse turėti vertę, pasirodo esąs visiškai nereikalingas kitoms visuomenės klasėms ir lieka neparduotas. Nacionalinėje gamyboje turi įvykti laikina pertrauka, kol susikaupusios rinkoje prekių masės bus pamažu išparduotos ir kol gamybinės veiklos kryptis bus prisitaikiusi poreikiams tų, į kurių rankas yra perėjęs iš darbininkų atimtas perkamasis pajėgumas“***.

* Pamin. veikalas, p. 28—29. Pastaba⁵⁹.

** „Zur Beleuchtung der sozialen Frage“, Berlin 1875, S. 25. [Socialiniam klausimui nušviesti“, Berlynas, 1875, p. 25.] Ši knyga yra išėjusių 1850—1851 m. „Socialinių laiškų fon Kirchmanui“ perspaudas. Į ją įdėti antrasis ir trečiasis laiškas. Viso laiškų buvo iš pradžių išspausdinta trys. Ketvirtas laiškas pasirodė, jau Rodbertui mirus, pavadinimu „Das Kapital“. (Berlin 1884.)

*** „Zeitschrift für die gesammte Staatswissenschaft“ 1873, erstes u. zweites Heft, S. 345. [„Žurnalas bendraisiais politinių mokslų klausimais“... pirmasis ir antrasis sąsiuvinis, p. 345.] Ten perspausdinta Rodbertaus brošiūra „Der normale Arbeitstag“. [„Normali darbo diena“.]⁶⁰

Darbininkų klasės dalies nacionaliniame produkte sumažėjimas reiškia jos *nuskurdimą*. Rodbertus nesutinka su Adamu Smitu, teigusiu, kad žmogus esąs turtingas arba neturtingas tiek, kiek jis gali užsitikrinti savo poreikių patenkinimą. Jei tai būtų teisinga, tai išeitų, kad mūsų laikų pasiturintis vokiečių esąs turtingesnis už senovės karalius. „Turtingumu (asmens arba klasės) reikia suprasti *santykinę dalį* (šio asmens arba klasės) bendrojoje produktu masėje esamoje atitinkamoje liaudies kultūrinio išsivystymo stadijoje“*.

Taigi visuomeninio turto augimą lydi santykinis nuskurdimas tos klasės, kurios darbu jis yra sukuriamas. Penki šeštadaliai nacijos ne tik netenka visų kultūros gėrybių, bet ir patiria kartais baisiausias nuolat jiems gresiančio skurdo negandas. Ankstesnėse istorinėse epochose darbo žmonių masės negandos buvo — sakykime — reikalingos civilizacijos laimėjimams. Bet dabar taip nėra. Dabar gamybiinių jėgų augimas įgalina pašalinti nurodytas negandas. Ir štai Rodbertus klausia savo pirmajame laiške Kirchmanui: „Ar gali būti teisingesnis reikalavimas, kaip reikalaujama, kad senojo ir naujojo turto kūrėjai turėtų bent kurios nors naudos iš jo padidėjimo; kad padidėtų jų pajamos arba sumažėtų jų darbo laikas arba, pagaliau, kad vis didesnis jų skaičius pereitų į eiles tų laimingųjų, kurie skina jų darbo vaisius?“ Būdamas tikras, kad nesą nieko teisingesnio už tokį reikalavimą, Rodbertus iš savo pusės siūlo eilę priemonių darbininkų likimui pagerinti.

Visos jos suvedamos į įstatyminį darbo užmokesčio reguliavimą. Valstybė turi nustatyti jo lygį kiekvienoje gamybos šakoje ir paskiau keisti jį sutinkamai su nacionalinio darbo našumo kilimu. Toks darbo užmokesčio apibrėžimas logiškai atvestų ją į naujojo „vertės masto“ nustatymą.

Kadangi visi vartojimo reikmenys politinės ekonomijos požiūriu turi būti traktuojami vien tik kaip darbo produktai, nieko, išskyrus darbą, nekaštuojantieji, tai tikras „vertės mastas“ gali būti *tik darbas*. Dabartinėje visuomenėje produktai dėl rinkos kainų svyravimų ne visada yra mainomi vienas į kitą pagal jiems pagaminti sunaudoto darbo kiekį. Šią blogybę reikia pašalinti, įsikišant valstybei.

* „Zur Erkenntnis“, p. 38—39. [„Pažinimui“, p. 38—39]⁶¹.

Valstybė turinti paleisti cirkuliacijon „darbinius pinigus“, t. y. liudijimus, konstatuojančius, kiek būtent darbo yra sunaudota atitinkamam daiktui pagaminti. Trumpiau tariant, čia Rodbertus prieina tą pačią mainų organizavimo idėją⁶², kuri atsirado iš pradžių Anglijoje trečiajame dešimtmetyje, o paskiau pateko iš ten į Prancūziją (Prudonas). Nėra reikalo plačiau apie ją kalbėti.

Reikia vis dėlto pridurti, kad visos tokios priemonės turėjo, Rodbertaus akimis žiūrint, tik laikiną reikšmę. Jis sakė, kad ilgainiui — maždaug po penkių šimtų metų — įsigalės komunistinė santvarka ir tuomet visai pasibaigs žmogaus išnaudojimas kito žmogaus.

Siūlydamas savą „socialinio klausimo“ sprendimą, Rodbertus nesiliovė teigęs, kad toks išsprendimas turįs būti *visiškai taikus*. Jis netikėjo ne tik „barikadomis“ arba „žibalu“, bet ir politiniu proletariato savaveiksmiškumu. Jis visko laukė iš viršaus, iš karaliaus valdžios, kuri, jo įsitikinimu, turėjusi ir galėjusi tapti „socialine“ (sociales Königthum).

Dėstydamas Rodbertaus pažiūras, esu jas paėmęs iš įvairių jo veikalų, pradedant nuo 1842 metais išėjusios knygos „Zur Erkenntnis“* ir t. t. Ne pro šalį, vis dėlto, pažymėti, kad visos jo pažiūros buvo jo suglaustai išdėstytos jau ketvirtojo dešimtmečio pabaigoje straipsnyje, kurį jis buvo pasiuntęs laikraščiu „Augsburger Allgemeine Zeitung“**, bet kurio šis laikraštis nepriėmė. Rodbertaus straipsnis perspausdintas leidinyje „Briefe und sozialpolitische Aufsätze“ von Dr. Rodbertus Jagetzow***, kurį išleido 1882 metais Berlyne Rudolfas Mejeris (Zr. antrojo tomo p. 575—586: „Fragmente aus einem alten Manuskript“)****. Jis yra įdomus daugeliu atžvilgių. Bet didžiausio dėmesio yra jame verta: pirma, pažiūra į darbininkų klasę, kaip į barbarus („Barbaren an Geist und Sitte“— barbarai savo dvasia ir įpročiais)*****; antra, nuogaštavimas, kad barbarai, gyvenantieji civilizotos visuomenės gelmėse, galį tapti jos viešpačiais, panašiai kaip senovės barbarai tapo Romos viešpačiais. Reikalas klos-

* [„Pažinimui“]

** „Augsburgo visuotinis laikraštis“.

*** [Dr. Rodbertaus Jagecovo „Laiškai ir socialiniai-politiniai straipsniai“].

**** [„Fragmentai iš senojo rankraščio“].

***** P!g. pirmiau pateiktą Anfanteno pažiūrą.

tėsi gerai, kol valstybė rėmėsi dabartiniais barbarais savo kovoje su buržuazija. Bet kuo galės ji remtis kovoje su šiais barbarais? Ar ilgai šie pastarieji kovos patys prieš save? Savaizgos interesais visuomenė turinti įvykdyti socialinę reformą*.

Rodbertus bijojo darbininkų klasės. Jeigu jis būtų mažiau jos bijojęs, tai jis būtų mažiau linkęs tiek į savo svarbiausią utopiją — „socialinę“ monarchiją, tiek ir į glaudžiai su ja susijusias antraeiles utopijas, kaip, pavyzdžiui, „darbiniai pinigai“.

Dabar buržuaziniai ekonomistai mielai teigia, kad Marksas esąs pasisavinęs savo ekonominį mokymą iš anglų socialistų. Prieš dvidešimt-dvidešimt penkerius metus jie, tuomet dar menkai tesusipažinę su anglų socialistine literatūra, padarė tą „atradimą“, kad Marksas kaip ekonomistas visa kuo turįs būti dėkingas Rodbertui. Tiek pirmas, tiek ir antras „atradimas“ yra visiškai nepagrįstas. Be to, didesnioji Rodbertaus veikalų dalis išėjo tuo metu, kai Markso ekonominės pažiūros pagrindiniais savo bruožais jau buvo visiškai susiformavusios. Tačiau Rodbertui vis dėlto priklausė labai garbinga vieta Vokietijos ekonomistų tarpe**, į kuriuos jis, tarp kitko tariant, žiūri su didžiausia panieka.

* Žr. p. 579 ką tik mano nurodyto R. Mejerio leid. antrame tome.

** Apie Rodbertų žr. Engelso pratarmėje vokiškam vertimui iš pradžių prancūzų kalba išėjusios *Markso* knygos „Misère de la philosophie“ (Filosofijos skurdas“; yra rusiškas vertimas, atliktas *V. I. Zasluič*, mano redaguotas)⁶³, *Markso* „Theorien über den Mehrwert“, t. II, pirmosios dalies 2 skyrius (Die Grundrente)⁶⁴. Rusų kalba Rodbertaus pažiūros buvo išdėstytos devintojo dešimtmečio pradžioje velionio *N. I. Ziberio* (žurnale „Юридический Вестник“) ir mano — (žurnale «Отечественные Записки»). Mano straipsniai apie jį perspausdinti mano rinkinyje „Per dvidešimt metų“ (*Beltovo* slapivardžiu), p. 503—647⁶⁵. Žr., be to, *T. Kozako* „Rodbertus sozialökonomische Ansichten“, Jena 1882; *Georg Adler*. „Rodbertus, der Begründer des wissenschaftlichen Sozialismus“, Leipzig 1883; *Dietzel*. „Karl Rodbertus. Darstellung seines Lebens und seiner Lehre“, Jena 1886—1887, 2 Teile; *Jentsch*. „Rodbertus“, Stuttgart 1899; *Gonner*. „Socialphilosophy of Rodbertus“, London 1899. [„Socialinės-ekonominės Rodbertaus pažiūros“, Jena, 1882; *Georgas Adleris*. „Rodbertus, mokslinio socializmo įkūrėjas“, Leipcigas, 1883; *Ditcelis*. „Karlus Rodbertus, jo gyvenimo ir jo mokyimo apybraiža“, Jena, 1886—1887, 2 dalys; *Jentšas*. „Rodbertus“, Stutgartas, 1889; *Goneris*. „Rodbertaus socialinė filosofija“, Londonas, 1899.]

PASTABOS

¹ Veikalą „XIX amžiaus utopinis socializmas“ G. V. Plechanovas parašė 1913 metų rugpjūčio — rugsėjo mėn.

Iš pradžių Plechanovas norėjo smulkiai parodyti utopinio socializmo vystymąsi atskirose šalyse — Prancūzijoje, Vokietijoje bei Anglijoje ir parašyti atitinkamai keletą straipsnių. Tačiau leidykla „Mir“, kuriai Plechanovas rašė šį veikalą, reikalavo iš autoriaus išdėstyti klausimą viename straipsnyje. Ir Plechanovas parašė apybraižą „XIX amžiaus utopinis socializmas“.

Apybraiža „XIX amžiaus utopinis socializmas“ buvo paskelbta leidinyje «История западной литературы XIX века», т. II, раздел «Эпоха романтизма» (M., 1913).

Šiame leidinyje veikalas spausdinamas pagal Г. В. Плеханов Избранные философские произведения, т. III tekstą.— 10.

² Zr. F. Engelsas. Anti-Diuringas, Vilnius, 1958, p. 15.— 10.

³ *Prigimtinė teisė* — buržuaziniuose politiniuose mokymuose sąvoka tos teisės, kuri tariamai kylanti iš žmogaus prigimties, iš jo proto. Prigimtinės teisės šalininkai laiko valstybę ir teisę produktu kai kurių nuolatinių savybių, tariamai būdingų žmogui, nepaisant jo klasinės priklausomybės ir visuomenės išsivystymo lygio.

XVIII amžiuje Ruso, Helvecijus, Holbachas ir kt. pritarė prigimtinės teisės idėjai ir naudojo ją kovai prieš feodalizmą. Feodalinę santvarką jie paskelbė esant priešingą „prigimtinei“ tvarkai, nesuderinamą su žmogaus prigimties ir proto reikalavimais. Nepaisant viso prigimtinės teisės sąvokų ribotumo ir metafiziškumo, prancūzų filosofai-švietėjai darė iš prigimtinės teisės principų kritines ir revoliucines išvadas.— 10.

⁴ *Londono korespondentų draugija*, susikūrusi 1792 metais, buvo pirmoji darbininkų politinė organizacija Anglijos istorijoje. Panašios organizacijos buvo susikūrusios Sefilde, Koventryje, Lidse, Notingeme, Edinburge. Draugijos nariai tarpusavyje susirašinėjo, dėl to draugija ir buvo taip pavadinta. Oficialiai ji skelbė tik visuotinės rinkimų teisės ir kasmetinių parlamento perrinkimų programą, bet iš tikrųjų daugelis šios draugijos narių buvo respublikonai ir revoliucinio demokrato, švietėjo Tomo Pėno pasekėjai.— 12.

⁵ 1794 metais Anglijos vyriausybė sustabdė Habeas Corpus akto (asmens neliečiamybės įstatymo) veikimą ir skubiai išleido įstatymus, draudžiančius viešus susirinkimus. Korespondentų draugija buvo paskelbta už įstatymo ribų. 1798 metais buvo priimti įstatymai prieš antivyriausybinių veiklų (Sedition Acts), kurie griežtai baudė už bet kurį žodinį ir spausdintą pasisakymą prieš vyriausybę, o 1799 ir 1800 metais — sąjungų įstatymai (Combination Acts), skelbusieji už įstatymo ribų visas darbininkų organizacijas ir sąjungas ir draudusieji dalyvauti streikuose.— 12.

⁶ Kalbama apie Maltaus veikalą „An Essay on the Principle of Population“ („Tyrinėjimas apie gyventojų skaičiaus dėsnį“), išėjusį 1798 metais. Marksas įvertino jį kaip „...pamfletą prieš prancūzų revoliuciją ir šiuolaikines visuomeninių reformų Anglijoje idėjas...“, kaip „dirbančiųjų klasių skurdo apologiją“ (*K. Marks. Теории прибавочной стоимости*, т. III, М., 1936, стр. 43) ir naikinamai sukritikavo jo idėjas „Kapitalo“ I tome.—13.

⁷ Carlzo Holio veikalas vadinosi „Effects of Civilisation on the People in European States“ („Apie civilizacijos poveikį liaudies masėms Europos šalyse“).—13.

⁸ *R. Ovenas*. Aprašymas eilės suklydimų ir nelaimių, kylančių iš visuomenės pirmesnės ir dabartinės būklės (*P. Оуэн. Избранные сочинения*, т. I, АН СССР, М.—Л., 1950, стр. 140, 141—142). — 17.

⁹ Netikslumas. Šios knygos leidimui 1817 metais R. Ovenas padarė pastabą: „Pirmoji apybraiža parašyta 1812 metais, o buvo išleista 1813 metais. Antroji apybraiža buvo parašyta ir paskelbta 1813 metų pabaigoje. Trečioji ir ketvirtoji apybraižos buvo parašytos ir išspausdintos maždaug tuo pat metu“ (*P. Оуэн. Образование характера. Новый взгляд на общество*, СПб, 1909, стр. 6). — 17.

¹⁰ *Žr. P. Оуэн. Образование характера. Новый взгляд на общество*, СПб, 1909, стр. 14, 21—22. — 18.

¹¹ *P. Оуэн. Образование характера*, стр. 58. — 18.

¹² *P. Оуэн. Замечания о влиянии промышленной системы. Избранные сочинения*, т. I, стр. 69, 70. — 18.

¹³ *P. Оуэн. Избранные сочинения*, т. I, стр. 70, 71. — 19.

¹⁴ *P. Оуэн. Избранные сочинения*, т. I, стр. 76. — 19.

¹⁵ 1819 m. parlamento aktu buvo draudžiama naudoti medvilnės fabrikuose jaunesnių kaip 9 metų amžiaus vaikų darbą; darbo dienos ilgumas vaikams nuo 9 iki 16 metų amžiaus buvo nustatomas 13^{1/2} valandos.—19.

¹⁶ *Žr. K. Marksas. Kapitalas*, t. I, Vilnius, 1957, p. 250.—19.

¹⁷ 1816 metais politinių ir visuomeninių veikėjų susirinkimas įsteigė Komitetą priemonėms prieš skurdą surasti. Ovenas, buvęs Komiteto sudėtyje, jo posėdyje pasakė kalbą, o paskui, remdamasis šia kalba, parašė pranešimą, kurį jis pasiuntė Bendruomenių rūmų komitetui, ruošusiam neturtingųjų įstatymus. Jis vadinosi: „Pranešimas, įteiktas Asociacijos komitetui pramonės ir žemės ūkio darbininkų būklei palengvinti“ (*žr. P. Оуэн. Избранные сочинения*, т. I, стр. 86—109). Plechanovas išdėsto čia šį pranešimą.—19.

¹⁸ *Žr. pastabą Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения*, т. II, стр. 588.—20.

¹⁹ Londono Siti Taverneje vyko organizacinis Asociacijos neturtingųjų būklei palengvinti susirinkimas. Ten 1817 m. rugpiūčio 21 d. R. Ovenas pasakė Plechanovo cituojamą kalbą. *Žr. P. Оуэн. Избранные сочинения*, т. I, стр. 170. („Kalba Londono Siti Taverneje“).—21.

²⁰ Šiuo atžvilgiu itin įdomi yra biografija Henrio Heserintono (Heteringtono), kuris buvo vienas iš čartistų judėjimo veikėjų. Tapęs laikraščio „Poor Man's Guardian“ („Beturčio gynėjas“) leidėju, šis darbininkas-rinkėjas kovojo su vyriausybe atvirą politinę kovą. Atsisakęs mokėti valstybei „spaudos mokestį“ (po 4 pensus už kiekvieną laikraščio numerį), kuris buvo pagal įstatymą reikalaujamas kaip užstatas, Heserintonas pardavinėjo darbininkams laikraštį už 1 pensą, o kiekvieno laikraščio numerio paantraštėje buvo pažymėta: „leidžia-

mas prieš įstatymą, idant būtų išbandyta teisės galia prieš smurto galią.— 26.

²¹ M. Bero knyga „Socializmo Anglijoje istorija“ išversta į rusų kalbą (часть I, Гиз, М.—Пр., 1923; часть II, Гиз, Л., 1924). Hesarintono „Testamentas“ pateikiamas II dalyje, p. 375—376.— 26.

²² Žr. M. Бер. «История социализма в Англии», ч. II, стр. 376. Savo „Testamente“ Hesarintonas rašė: „Aš gyvenau ir mirštu kaip griežtas neteisingos ir plėšikiškos ekonominės sistemos priešininkas... Kol žemė, mašinos ir kiti gamybos įrankiai ir pagalbinės priemonės yra dykūnų rankose; kol darbas sudaro vienintelę turto kūrėjų nuosavybę ir yra vien tik prekybos objektas, kuris gali būti turtingųjų ir dykinėtojų perkamas ir valdomas,—tol skurdės bus daugumos žmonių likimas“ (cit. veik., d. II, p. 376).—26.

²³ Rusiškas leidimas: *Мориц Хилкуит*. История социализма в Соединенных Штатах, Спб, 1907. — 26.

²⁴ Žr. К. Маркс. Теории прибавочной стоимости, т. III, Партиздат, 1936, стр. 183—199. — 28.

²⁵ К. Маркс. Теории прибавочной стоимости, т. III, стр. 199—246. — 29.

²⁶ Žr. К. Маркс. Теории прибавочной стоимости, т. III, стр. 203—206.—29.

²⁷ Žr. К. Маркс. Теории прибавочной стоимости, т. III, стр. 183. — 30.

²⁸ Žr. Г. Мабли. Сомнения, предложенные философам-экономистам по поводу естественного и необходимого порядка политических обществ (Избранные произведения, АН СССР, 1950, стр. 176). — 31.

²⁹ Babefo pasekėjai, arba babuvistai,—lygiavinio utopinio komunizmo atstovai; 1796 metais jie įkūrė griežtai užkonspiruotą „lygiųjų“ organizaciją. Jie turėjo savo agentų darbininkų ir kareivių tarpe, ruošė revoliucinį varguomenės sukilimą, kuris turėjo įvykti, slapta revoliuciniam komitetui vadovaujant. Šamokslo įkvėpėjas ir organizatorius buvo Noelis Fransua Babefas, kuris 1793 metais pasivadino Kamilu, o 1794 metais — Grakchu romėnų liaudies tribūno garbei.— 31.

³⁰ Žr. Ф. Буонарроти. Заговор во имя равенства, т. II, М., 1948, стр. 147—158. — 32.

³¹ Žr. Ф. Буонарроти. Заговор во имя равенства, т. II, стр. 142. — 32.

³² К. Марксas ir F. Engelsas. Комunistų partijos manifestas, Vilnius, 1961, p. 64.— 33.

³³ *Trudovikai*, „Trudovikų grupė“— smulkiaburžuazinių demokratų grupė; susidarė 1906 metų balandžio mėn. iš I Valstybės dūmos valstiečių deputatų. Trudovikų frakcija buvo visose keturiose Dūmose.

Trudovikai kėlė reikalavimus panaikinti visus luominius ir nacionalinius apribojimus, sudemokratinti žemstvy ir miestų savivaldą, įvykdyti visuotinę rinkimų teisę rinkimams į Valstybės dūmą. Trudovikų agrarinė programa rėmėsi narodnikiniais žemės naudojimo lygiaviškumo principais: visaliaudinio fondo sudarymas iš valdinių, caro šeimos, kabinetinių, vienuolynų žemių, o taip pat iš privatinių, jeigu valdos plotas buvo didesnis už nustatytąją darbinę normą; už nusavinamas privatinės žemės buvo numatomas atlyginimas. Žemės reformos įvykdymas turėjo būti pavestas vietiniams valstiečių komitetams.

Pasaulinio imperialistinio karo metais (1914—1918) trūdovikai laikėsi šovinistinės pozicijos. Po vasario buržuazinės-demokratinės revoliucijos trūdovikai, būdami buožijos interesų reiškėjai, kartu su liaudies socialistais perėjo į kontrrevoliucijos stovyklą.— 35.

³⁴ Ш. Фурье. Избранные сочинения, т. I, стр. 89. — 36.

³⁵ Сен-Симон. Избранные сочинения, т. I, стр. 123, 124. — 36

³⁶ Ш. Фурье. Избранные сочинения, т. II, стр. 15. — 37.

³⁷ Сен-Симон. Избранные сочинения, т. I, стр. 131. — 38.

³⁸ Жг. Ф. Буонарроти. Заговор во имя равенства, именуемый заговором Бабёфа, т. I и II. — 39.

³⁹ Yra rusiškas vertimas: Т. Дезами. «Кодекс общности», АН СССР, М., 1956. — 40.

⁴⁰ Жг. К. Марксas ir F. Engelsas. Svęntoji šeima, Vilnius, 1960, p. 145.— 40.

⁴¹ Э. Кабе. Путешествие в Икарию. Философский и социальный роман, т. II, АН СССР, 1948, стр. 489. — 40.

⁴² „Aukso amžius, kurį neaiškus padavimas priskirdavo ligi šiol praeičiai, yra ateityje“ — viena iš pagrindinių Sen-Simono filosofinės-istorinės sistemos tezių, kurią jis panaudojo kaip epigrafą savo veikalui „Literatūriniai, filosofiniai ir pramoniniai samprotavimai“ (1825),— Жг. Сен-Симон. Избранные сочинения, т. II, стр. 273. Tie patys žodžiai buvo užrašyti kaip epigrafas sensimonistų žurnale „Le Producteur“ („Gamintojas“).

Апыбраižų cikle „Užsienyje“ М. Е. Салтыковas-Ščędrinas rašę: „...iš ten [iš... Sen-Simono, Кабės, Фурьės... Prancūzijos] sruveno į mus tikėjimas žmonija, iš ten sužibo mums įsitikinimas, kad „aukso amžius“ yra ne praeityje, o ateityje... Žodžiu tariant, visa, kas gera, trokštama ir kupina meilės — visa sklido iš ten“ (Н. Шчęдрин (М. Е. Салтыков). Полное собрание сочинений, т. XIV, стр. 161). — 41.

⁴³ Жг. Изложение учения Сен-Симона, АН СССР, М.—Л., 1947, стр. 363—364. — 42.

⁴⁴ Жг. Т. Дезами. Кодекс общности, стр. 101—102. — 42.

⁴⁵ Plechanovas cituoja žinomas eilutes iš Heinricho Heinės poemos „Vokietija (Žiemos pasaka)“:

Mes dainą naująją, geresnę
Dabar, draugai, dainuojam:
Mes žemę dangumi paversim,
Ir žemė taps mums rojumi.

(Жг. Генрих Гейне. Избранные произведения, 1950, стр. 591). — 42.

⁴⁶ Жг. Изложение учения Сен-Симона, стр. 410. — 43.

⁴⁷ Жг. Ш. Фурье. Избранные сочинения, т. III, стр. 439—442. Раздел «Воспитание при строе гармонии». — 45.

⁴⁸ „Aš tuos laikus atsimenu. „Petras Rudasis“,— kaip mes jį vadindavome penktajame dešimtmetyje,—darosi mano Kristumi“,— rašę man Belinskis, visuomet perneiyg linkęs labai žavėtis“ (А. Герцenas. „Praeitis ir godos“, т. IV, Vilnius, 1958, p. 554).— 46.

⁴⁹ Жг. Г. В. Плеханов. Избранные философские произведения, т. III, 1957, straipsnis „Iš idealizmo materializma“. Straipsnio apie „tikruosius socialistus“ Plechanovas nebuvo parašęs.— 47.

⁵⁰ Sektantinis utopinis Veitlingo komunizmas, suvaidinęs, kaip pažymėjo Engelsas, teigiamą vaidmenį „kaip pirmasis savarankiškas teorinis Vokietijos proletariato judėjimas“ (*K. Marksas ir F. Engelsas* Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 307), nuo mokslinio komunizmo atsiradimo laikų ėmė stabdyti proletariato klasinio susipratimo vystymąsi, nes jis skelbė religine-mistine forma grubų „lygiavinių“ komunizmą. Neigdamas proletariato revoliucinės teorijos vaidmenį, Veitlingas nepripažino masinio proletarinio judėjimo, skelbdamas anarchizmą. Marksas ir Engelsas smarkiai sukritikavo Veitlingo pažiūras Briuselio Komunistinio korespondentų komiteto posėdyje 1846 m. kovo 30 d. (Žr. *Ф. Меринг*. Карл Маркс. История его жизни, 1957, стр. 147, taip pat *П. Анненков*. Из очерка «Замечательное десятилетие» knygoje «Воспоминания о Марксе и Энгельсе», 1956, стр. 280—281). — 48.

⁵¹ Apie „Heseno Kaimo Laikraštį“ žr. *Георг Бюхнер*. Сочинения, Academia, 1935, стр. 380. — 48.

⁵² Posakis „Taika lūšnom! Karas rūmams!“ pirmąkart buvo paskelbtas XVIII a. prancūzų buržuazinės revoliucijos laikotarpiu. Konvento narys montanjaras Pjeras Žozefas Kambonas iškėlė šį lozungą savo pranešime, pagrįsdamas 1792 m. gruodžio 15 d. dekretą dėl feodalinės santvarkos likvidavimo. Tas pats lozungas yra įrašytas Konvento 1793 m. sausio 21 d. posėdžio protokole. Lozungas „Taika lūšnom! Karas rūmams!“ buvo Georgo Biuchnerio atsišaukimo epigrafas. — 49.

⁵³ Kalba apie konstitucijos esmę. Žr. *Ф. Лассаль*. Соч., т. II, М., 1925. — 50.

⁵⁴ Rusiškas leidimas: *Георг Бюхнер*. Смерть Дантона, СПб, 1879. — Paskutinis leidimas: М., 1954. — 50.

⁵⁵ Žr. *Георг Бюхнер*. Соч., стр. 295. — 50.

⁵⁶ Pasak Engelso, „Feuerbachas yra pasakęs, kad nė viena knyga nėra suteikusi jam tokio malonumo, kaip Veitlingo „Garantijų“ pirmoji dalis. Jis pareiškė, kad niekada niekam nesąs paskyręs savo knygų, tačiau jaučiąs didelį norą paskirti savo artimiausią veikalą Veitlingui“ (*K. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч., т. 2, изд. 2, стр. 524—525). Kai dėl jaunojo Markso, tai jis vadinęs Veitlingo veikalus „genialiais“, o „Garantijas“—„nepalyginamu ir puikiu Vokietijos darbininkų debiutu“ (*K. Marksas ir F. Engelsas*. Rinkt. raštai, t. II, Vilnius, 1950, p. 307). — 53.

⁵⁷ Žr. *K. Marksas ir F. Engelsas*. Rinktiniai raštai, t. II, Vilnius 1950, p. 309. — 54.

⁵⁸ Vadindamas Rodbertų socialistu, Plechanovas perdeda jo veikalų reikšmę ir neskiria reikiamo dėmesio į reakcines jo pažiūrų puses. Rodbertus buvo prūsiškojo „valstybinio socializmo“ skelbėjas. Pastebėdamas atskirus, kapitalistiniam gamybos būdai savybingus prieštaravimus, jis laikė galimu išspręsti juos kapitalistinės santvarkos rėmuose, vykdant reformas, išsaugant buržuaziją bent artimiausiems 500 metų. Rodbertaus konservatizmas ir reakcingumas pasireiškė ir Plechanovo cituojamuose „Socialiniuose laiškuose fon Kirchmanui“ ir knygoje „Pažinimui mūsų valstybinės-ūkinės santvarkos“. — 54.

⁵⁹ *Žг. К. Родбертус*. К познанию нашего государственно-хозяйственного строя. Пять теорем, Л., 1935, стр. 81, (Библиотека истории экономической мысли). — 55.

⁶⁰ Veikalo „Normali darbo diena“ rusiškas vertimas įdėtas žurnale „Юридический Вестник“, 1891, № 1. — 55.

⁶¹ *Žг. К. Родбертус*. К познанию нашего государственно-хозяйственного строя, 1935, стр. 89. — 56.

⁶² Ryšium su tuo Engelsas rašė: „Tai iš tikrųjų žaisline triūba sugrota ateities muzika... Visa, ką Rodbertus yra naujo įnešęs į mainų utopiją su darbinių pinigų pagalba, yra tiesiog naivu ir savo reikšme kur kas menkesnis daiktas, negu visa tai, ką yra parašę jo gausūs draugai tiek iki jo, tiek ir po jo“ (*Žг. К. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч., т. XVI, ч. 1, 1937, стр. 187). — 57.

⁶³ *К. Маркс и Ф. Энгельс*. Соч., т. XVI, ч. 1, стр. 174—188. — 58.

⁶⁴ *К. Маркс*. Теории прибавочной стоимости, ч. II, 1957, стр. 3—106. — 58.

⁶⁵ *Žг. Г. В. Плеханов*. Соч., т. I, стр. 216—364. — 58.

